

Баҳасы 55 т.

82.3
М-22

ҚАРАҚАЛПАҚ
ЕРТЕКЛЕРІ
ХАҚЫНДА

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН 1981

8755
М64

8755-4/КК.

ҚАЛБАЙ МӘМБЕТНАЗАРОВ

Филология илимлеринин кандидаты.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРИ
ҲАҚҚЫНДА

ДЗИМГЕ АЛ'НДИ' 2010

ОПИСАНО 1980 г.

БИБЛИОТЕКА
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ
Инв. №

«Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс—1981

2754

78613

10

Қалбай Мәмбетназаров көп жылдардан бері Өз ССР Илимдер Академиясының Қарақалпақтан филиалы Н. Дәуқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институтының қарақалпақ фольклоры бөлімінде істейді. Ол республиканың барлық районларында және Өзбекстан, Қазақстан, Түркіменстанда жасаушы қарақалпақтар арасында өткерілген ылыми экспедицияларға командировкаларға бір неше ірет қатнасып, қарақалпақ ауызекі халық дәретпелерінің бай үлгілерінен көп материалдар жыйнады.

Қарақалпақ халық ертеклери усы күнге шекем өз алдына изертлеу объектіне айналып, бул ҳақында көлемли мийнетлер баспадан шықпады. Бул жұмыста қарақалпақ ертеклеринің проблемалық мәселелери менен оның характерли белгилери идеялық мазмуны менен көркемлик өзгешелиги және тарбиялық әҳмийети ашып бериледи. Қарақалпақ ертеклерінің басқа халықлардың ертеклери менен байланыслары айрықша сөз етиледі.

Бул ылыми жұмыс оқытушыларға, студентлерге және т. б. қарақалпақ фольклоры менен қызығушыларға бағалы мағлұматлар беруін сөзсіз.

70202

М—357 (04)—81

120—81

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1981

«Хәр қандай ертекте ҳақықатлықтың элементи бар».

В. И. Ленин.

76.

КИРИСИҰ

Қарақалпақ ауызекі халық творчествосының бай гэзийнелерінің ишиндеги эпикалық жанрларының бир бөлегин ертеклер құрайды. Ертеклер жер шарындағы қайсы халықтың болса да ауыз әдебиятынан белгилі орынды ийелейді. Ертеклер бир ғана дәуірдің жемісі болып қалмастан, әсирлер бойы халықтың турмысы менен бирге жасап, халық аузында үзликсіз айтылып, биреуден-биреуге, атадан балаға өтуі менен бизің заманымызға келип жеткен халық дәретпеси.

Ертеклерде адамлардың дүнья таныу көз қараслары, исенимлери, мифлери, тиришилик етиудің хәрқыйлы формалары, қыяллары менен ойлары, қулласы адам өмирінде ушырасатуғын ҳәдийселер сәуелеленип отырады. К. Маркс мифология және эпостың басланыуы ҳақында былай деген еді: Варварлықтың ең төменги басқышында-ақ адамның ең жоқарғы қасийетлери раужлана баслады. Адамгершилик намысты сезиу, шешенлик, диний сезимлер, туурылық, ерлик, батырлық, енди адам характерінің улыума, ҳәммеге тән белгилеріне айналып кетти және соның менен бирге зулымлық, сатқынлық, фанатизм пайда болды. Дин тарауында стихиялық қубылысларға табынуы жекке қудайлар және уллы рух ҳақында белгисіз, гүмилжи түсиниклер орын алды. Адамзаттың раужланыуына буннан бурында өзинің көп тәсирин тийгизип келген уллы қасийет — аламның қыялы көп санлы мифлердің, легендалардың, аңыз әңгимелердің хатқа түспеген әдебиятының дәрте

Ақпараттық ресурстар
Информационные ресурсы

ИНВЕНТАР №

59709

3

баслады хәм солай етип адамзатқа өзиниң құдиретли тәсир жасауын дауам етти.¹

Ертеклерди айтыушылар да хәм оны тыңлаушылар да халық. Халық өз дәретпелеринде әйтеуір бир нәрсени қуры гүрриң етип қоймастан, ал онда сол дәуірде жасаған улыўма халықтың өзін қоршаған тәбият қубылыстарын таныуы менен турмыс тиришиликлериниң хәр-хәрқыйлы социаллық жағдайларының реалъ картиналарын сәўлелендире билген. Халық ертеклериниң сюжетлик мазмуны, идеясы халықтың қорқынышлы душпанларынан өзлерин қорғау хәм жақсы турмыс кешириўдеги тилеклери менен ушласқан. Онда толып атырған адамлардың тиришилик ушын гүреслери: класслық теңсизлик, ақыллы менен ақылсыз, бай менен жарлы, әдиллик пенен әдилсизлик, жақсылық пенен жаманлық бир-бирине қарама-қарсы қойылады.

Ертеклердеги өлим менен өмир арасындағы таластартыс, өмирдиң өлимди мойынламауы, хәрқандай тәбият хәм тәбияттан тыс күшлердиң адам өмирине қаншалли қаталлығын мойынлатқысы келсе де, адам олардан түрли әжайып күшлери менен хийле тауып қутылып кетиуи—булар адамлардың тәбият үстинен қашан да болса үстемлигин орнатыўдағы үмит қыяллары еди. А. М. Горький қыял менен ҳақыйқатлықтың байланыста екенлигин айта келип, былай деген еди: «Миф—бул ойдан шығарылған нәрсе. Ойдан шығару—реал берилгенлердиң суммасынан оның тийкарғы мәнисин шығару хәм образға қалиплестириў деген,—усылайынша биз реализмге ийе болдық. Бирақ—егер реал берилгенлерден шыққанлардың мәнисине—логикалық жақтан гипотезаларды ойлап жетилдирип, әрманларды, мүмкиншилиги бар нәрселерди қосып хәм соның менен образды тағы да толықтырсақ, мифтиң тийкарында жатқан хәм ҳақыйқатлыққа революциялық қатнасықты (бул қатнастар дүньяны практикалық жақтан өзгертиўши) қоздыруу ушын жәрдем етиўге жүдә пайдалы болған романтизмге ийе боламыз.²

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, М., 1957 т. 1, стр. 270—271.

² М. Горький. О литературе, М., 1955, стр. 738—739.

Ертеклерде халық турмысының хәм келешекке үмитлениўлериниң сүүретлерин көрген В. И. Ленин былай дейди: «Бул материаллардан халықлардың үмит хәм әрманлары ҳаққында тамаша изертлеу жумысларын жазыўға болар еди. Қараңыз! Ертеклерде... минекей, бизиң әдебият тарийхшыларымыз нелерге кеўил аударыў керек. Бул халықтың ҳақыйқый творчествосы бизиң ҳәзирги күндеги халықтың психологиясын үйрениўде күтә әҳмийетли хәм керекли».¹

Ертеклер тематикасы хәм мазмунының кеңлиги жағынан бай. Ертеклерде хәр қандай халықтың қыялынан туўған жақсы нәрселер, көркем сүүретлеу формалар беккем орын алған.

Хәзирги бизиң заманымызға келип жеткен ертеклердиң ишинде күтә ерте ўақытлардан киятырған сюжетлер бар. Бирақ бундай ертеклер өзлериниң дөреген дәуириндеги сюжетлик мазмуны менен өзгериссиз келип жетпестен, ал хәрбир жәмийеттеги адамлардың сиясий-экономикалық турмысына, психологиясына, дүнья таныу көзқарастарына байланыслы өзгериске ушырап, қайта исленип ысылып келген. Жәмийеттиң классқа бөлиниўи менен езиўши класслардың мийнеткеш халықтың үстинен жүргизген ҳүкимлери, ал мийнеткеш массасының оларға алып барған қарсы гүреслери халық ертеклеринде жүз берип отырады.

Қарақалпақ ертеклериниң байып, өсип раўажланыў тарийхында қонсылас туўысқан халықлар менен қарымқатнастың аз тәсир жасамағанын көриўге болады. Әсиресе қарақалпақ ертеклери туўысқан өзбек, қазақ, түркмен ертеклери менен гейпара жағдайда мазмун хәм сюжетлик жақтан усас болып келеди.

Орта Азия саўда сатлық ислериниң дәрўазасы болып турған бир ўақытта, қарақалпақ халқы да бир ғана дыйқаншылық хәм шарўашылық пенен машқул болып қалмастан саўда ислери менен де шугылланғаны тарийхый мағлыўматлардан белгили. Қарақалпақлардың кәрўан өтетуғын жоллардың бойында орналасыуы олардың басқа халықлар менен байланыста болыуын жеңиллестиреди. XVIII әсирде Орта Азиядан Батыс Сиб-

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве. Вл. Бонч-Бруевич. В. И. Ленин о поэзии, М., 1957, стр. 610.

ирьге баратуғын жол Туркистан қаласының үстінде өтетұғын болған. Сондай-ақ қарақалпақтар, арқалы өзбектер Бухара хәм Хийуа менен сауда-сатлық ислеп турған.¹

Қарақалпақ халқы қонсы халықтар менен экономикалық, сауда-сатлық ислери менен байланыста болып, олар менен кәрүан сарайларда отырып еситкен-билгенлерин ортақласып, бир-бирине әңгимелеп беріуін тәбийий нәрсе. Бул өз-ара қарым-қатнас анау ямаса мынау халықтардың ертеклеринин бир-бирине мазмун хәм сюжетлик ауысуына алып келиуинин бир себеби болуы мүмкин. Қарақалпақ ертеклериндеги айырым эпизодлар басқа қонсылас халықтардың ертеклеринде де ушырасуы менен бирге, айырым мазмун хәм сюжетлик жақтан да ұқсаслықтар бар. Бундай ұқсаслықтар рус хәм түрк тиллес халықтардың ертеклеринде көриниу менен қатар, хәтте басқа да халықтардың ертеклеринин арасында да ушырасады.

Хәзирги уақытта халық аузынан жыйналып баспада шыққан өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз, осетин, татар, рус, украин ертектери, сондай-ақ иран, түрк, араб, хинд, япон, монғол хәм т. б. шығыс халықтары ертеклеринин ишинде гейпара сюжетлик жақтан қарақалпақ ертектери менен ұқсасып келетуғын ертектердин бар екенлигин байқауға болады. Мысалы: «Түлки хәм бөдене»² ертеги осетин ертеги «Түлки менен бөдене»³ ертеги менен «Еки дос»⁴ ертеги персия ертеги «Мәрт»⁵ ертеги менен; «Түн урысы менен күн урысы»⁶ ертеги түрк ертеги «Уры менен қалтаман»⁷ ертеги менен. «Тоғыз тоңқылдақ, жалғыз шиңкилдек»⁸ ертеги түрк ертеги

«Тоғыз көсе ҳаққында ертеқ»,¹ осетин ертеги «Хийлекер балалар»² ертеги менен; «Ақыллы арымайды, алтын ширимейди»³ ертеги осетин ертеги «Невестка повелителя»⁴ ертеги менен; «Опа сәудегер»⁵ ертеги түрк ертеги «Кофе қайнататуғын қыз»⁶ ертеги менен; «Түлки, тасбақа, таскене»⁷ ертеги япон ертеги «Порсық пенен суу өгизи»⁸ менен «Үш ағайинли жигит» хәм «Байлардан ҳақысын алған бала»⁹ ертектери монғол ертеги, «Сумлықлы бала»¹⁰ ертеги менен¹¹ «Ақылсыз бала»¹² ертеги араб ертеги «Жарлы хәм бақ»¹³, «Талас»¹⁴ ертеги уйғырдың «хөнерменгер» деген ертеги менен, сондай-ақ «Мүсәпир менен жалатай»¹⁵ ертеги өзбек ертеги «Әдил хәм әдилсиз, ауған ертеги «Мәрт хәм нәмәрт», грузин ертеги «Еки ағайинли жигит», армян ертеги «Еки жолдас», татар ертеги «Сараң менен жомарт» ертектери менен мазмун хәм сюжетлик жақтан күтә ұқсас.

Ертектер арасындағы бундай ұқсаслық байланыстарды хәрбир халық сол күйинде өзгериссиз қабыл етпестен, ал өзлеринин турмыс өзгешеликтерине байланысты творчестволық қайта ислеулерин менен миллий бояулар берип пайдаланып отырады. Хәрбир халық өзлеринин социаллық-экономикалық жағдайларына байланыстырып, турмыс үрип-әдетлерине сәйкеслендирип, жаңа деталлар хәм көркем сүўретлеу қураллары менен толықтырған.

Халықтар ертеклеринин арасындағы бундай ұқсаслық белгилер, бир халықтың ертеклеринин екнши хал-

¹ П. П. Иванов. Очерки истории каракалпаков. М. — 1935, стр. 50.

² Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1949-жыл.

³ Осетинские народные сказки, М., 1959 г.

⁴ Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1979.

⁵ Персидские народные сказки. Ташкент, 1958 г.

⁶ Өз ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филналы китапханасының қолжазба фонды, 34439 папка.

⁷ Турецкие народные сказки, М., 1959 г.

⁸ Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1949.

¹ Турецкие народные сказки. М., 1959 г.

² Осетинские народные сказки. М., 1959 г.

³ Қарақалпақ халық ертектери. Нөкис, 1956.

⁴ Осетинские народные сказки. М., 1959 г.

⁵ Қарақалпақ халық ертектери. Нөкис—Қазан, 1965.

⁶ Турецкие народные сказки. М., 1959.

⁷ Түлки, тасбақа, таскене, «Қарақалпақстан баспасы», Нөкис, 1965.

⁸ Сказки народов Востока. М., 1962 г.

⁹ Қарақалпақ халық ертектери. Нөкис—Қазань, 1965.

¹⁰ Сказки народов Востока. М., 1962.

¹¹ Қарақалпақ халық ертектери. Нөкис, 1956.

¹² Сказки народов Востока. М., 1962.

¹³ Қарақалпақ халық ертектери. 1949.

¹⁴ Уйғыр ертектери, Ташкент, 1961.

¹⁵ Қарақалпақ халық ертектери. 1949.

ыққа өтиуі (заимствование) нәтижесінде деп қарау әлбетте бұл бір тәрептілік болар еді. Ал ұсылар менен қатар бұндай ұқсастықтар анау ямаса мынау халықтардың тарихый социаллық экономикалық рауажлануы жолдарының бір-бирине ұқсас келуі де бұған себепші болады деген көп ғана илимпаздар тәрепінен айтылып жүрген пикирлер ақылға мууапық келеді. Бұл тууралы П. Лафаргтың айтқан пикирлері кеуіп аударарлық. Бир-биринен күтә ұқсас келетугын қосық дәстандар хәм үріп-әдетлер болған тас дәуірінде Европада жасаған жабайы адамдар пышақ, балта хәм басқа ұсындай тастаң ислеген қуралларды Австралиядағы жабайы адамдардың сондай қуралларына ұқсатып тап солардикиндей етип ислеп алған. Булардың қуралдарының бир-бирине бұндай ұқсастығының себебі, олардың бир-биринен үйренгенінен деп қарауға болмайды. Бұл қуралдар неден исленген болса, сол нәрсенің бир қыйлылығы, онда хәм бұнда адамдардың бир қыйлы қурал ислеулеріне себепші болған. Тап сол сыяқлы бир қыйлы ұақыя хәм бир қыйлы хәдийседен бир қыйлы тәсир алған адамдар бұл тәсирлерін бир-бирине жақын хәм ұқсас болған қосықтарда, аңыз, хәм үріп-әдетлерде баян еткен.¹

Қарақалпақ эпосларын изертлеуші филология илимлерінің докторы, профессор И. Т. Сағитов эпосларды салыстырып изертлеу тууралы жазған мақаласында «Шығыс хәм батыс халықтарының эпослық творчествосында белгилі социаллық хәм мәдени рауажлануы жағдайларынан келип шыққан тарихый типологиялық ұқсастықтар, бир-бирине ұқсас келетугын бир қатар темалар, мотивлер, сюжетлер, ұақыялар гезлесип отырады» деп көрсетеді. Мине бұл пикирлерді толығы менен қарақалпақ ертеклері тууралы да айтыуға болады. Ұсындай қоңсы хәм басқа халықтардың ертеклерінің бир халықтан екінші халыққа өтиуі хәм түпкилик ертеклерінің бир-бирине ұқсас болып келуі тәбийый қубылыс екенлігін айта келип М. Әуезов хәм Е. Исмаиловлар былай дейді: «Ертек бир елдің фольклоры көлемінде

тексерилиуі үшін оның тек ғана ұсы елдің ишінде лайда болған, түтінлей түпкилик ертегі болуы шәрт емес. Қай жақта пайда болып, қайсы жақтан келсе, де белгилі бир ертекті бир халық өз тилинде халық болып әңгеме етип айтып жүрсе, сол жеткилик». ¹ Бұл жоқарыдағы илимпаздар тәрепінен айтылған бағалы пикирлер мазмун хәм тематикалық жақтан бай қарақалпақ халық ертеклері үстінде хәр тәрептілік изертлеу жұмысын жүргизиуге мүмкиншилик береді.

Қарақалпақ ертеклері қоңсылас халықтардың ертеклері менен мазмун хәм сюжеттік жақтан ұқсас болуы менен бирге қарақалпақ дәстандары менен де органикалық байланыста болып, гейпара ұқсастыққа ийе. Әлбетте, ертектер менен дәстандар өзлерінің дәреуі жағынан өткен дәуірдің продукциясы болуы менен қатар, ұақыяны, баяндау, образ жасауы, мазмун хәм сюжеттік қурылысы жағынан бир-бирине күтә жақын. Мәселен, базы бир ертектердің көлемін есапламағанда бир дәстанның мазмунын беретугындай, гейпара дәстандар ертектік сюжетте қурылған болып келеді. Бирақ булар бирин-бири бийкарламайды, ал керисинше толықтырады. Дәстан хәм ертектер арасында болатугын тығыз байланысты айта келип А. М. Астахова былай дейді: «...Эпос өзінің қәлиплесуінде бирқанша ертектік ситуацияларды пайдаланған хәм эпостың фантазиясына гей жағдайларда ертектік характер де жат емес. Қажарманлық дәстандардың материалы негизінде қурылған ертектер тийкарынан сол ертектік сюжет хәм эпизодлар менен биригип келетугын тәбийый нәрсе». ²

Қ. Мақсетов «Қурбанбек» дәстанына жазған алғы сөзінде: «Қурбанбек» дәстанында көп ғана ертектік эпизодлар да ұшырайды. Тек ғана «Қурбанбек» дәстаны емес, басқа дәстандарда да ертектік эпизодтың ұшырауы таң нәрсе емес» ³ деп дурыс көрсетеді. Бұған бирмысал, «Қурбанбек» дәстанында Қурбанбектің қарындасы Мақсым қыз сатқынлық етип, ағасының душпаны Шейрханға бас қосуы үшін, ағасы Қурбанбекті барса келместеги дәрини алып келуіге жумсап жиберуі эпи-

¹ П. Лафарг. Очерки по истории культуры. М., 1926, стр. 53—54.

² И. Т. Сағитов. «Өз ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақ филиалының «хабаршысы», №1 (17), 1962, 64-бет.

¹ Қазақ ертектері, Алматы, 1957, 15—16-беттер.

² А. М. Астахова. Народные сказки о богатырях русского эпоса, М. Л., 1962, стр. 17.

³ Қурбанбек. Нөкис, 1962, 6-бет.

зоды, «Кулан батыр хәм Нуралы шер»¹ деген ертекте Куланның қарындасы ағасының душпаны зиндандағы патша менен байланыс жасап, ағасы Кулан батырды барса келместеги әйдарханың қаны менен дәри суўға жумсауы сыяқлы эпизоды менен күтә уқсас. Сондай-ақ бундай уқсас эпизодлар «Бозуғлан»² дәстаны менен «Бужыр мерген менен Қарзайым» деген ертек арасында да бар.

Қарақалпақ ертектери менен дәстанларының арасындағы эпизод хәм сюжетлик уқсаслық туўралы көплеген мысаллар келтириўге болады. Хәттеки, бундай ертектердеги уқсас эпизодларды «Алпамыс», «Қоблан» хәм Қырқ қыз» дәстанларынан да ушыратамыз. Солай етип қарақалпақ ертектериниң басқа халықлар ертектери менен, сондай-ақ дәстанлар менен де мазмун, сюжетлик хәм айрым эпизодлар жағынан уқсас болып келиў жағдайларына гүман келтириўге болмайды. Бирақ бул өз алдына изертлеўди талап ететуғын үлкен проблемалық мәселе болып есапланады.

Усындай халық аўзында мыңлаған жыллар бойы айтылып келген халықтың аўызеки әңгимелериниң «ертек» болып аталыўы ҳаққында бизиң фольклористlerimiz арасында «ерте» деген сөзден, яғный ертеде болған ўақыяны айтыўына байланыслы келип шыққан болыўы мүмкин деген пикирлер бар. «Ертек» тюрк тиллес халықлардың тилинде ерте ўақытлардан айтылып киятырғанын жазба мағлыўматлардан да көремиз.

XI—әсирде жасаған тюрк тилин изертлеўши белгили илимпаз Махмуд Қашқарий өзиниң «Девону луготит турк» деген мийнетинде: «Этук-ҳикоя, эртақ бир нәрсени шахқа билдириў, әңгиме қылыў ушын хәм бул сөз қолланады, ҳаслы бир нәрсени әңгиме қылыўдан алынған»³ дейди. Бирақ ертектердиң пайда болыўы буннан ары, яғный ертедеги урыўлық жәмийетлерде ақ пайда болғаны ҳаққында илимий пикирлер бар. Бул ўақыттағы ертектердиң аталыў жағдайлары қандай болғанлығы туўралы ҳеш қандай дереклер жоқ.

¹ Өз ССР Илимлер Академиясы ҚҚ филиалы китапхана-сының қолжазба фонды, № 42923.

² Бозуғлан. Нөкис, 1961, 36—65-бетлер.

³ Махмуд Қашқарий. Девону луготит турк, 1 том, Ташкент, 1960, 98-бет.

Қарақалпақ халқы ертектерди «ертек» деп атағанмен қатар жыраў-бақсылар атқаратуғын дәстанларды да ертек деп атаған. Хәзирги ўақытлардағы үлкен жастағы адамлардың гейпаралары хәзирги жыраў-бақсылардың репертуарындағы көлемли дәстанларды ертек дейди. Хәқыйқатында хәзирги ўақытта дәстанларды «ертек» дегеннен гөре «дәстан» деў көбирек айтылады. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларын изертлеўши профессор Қ. М. Мақсетов Ертекти де «ертек», дәстанның да «ертек» деп аталыўына бир жағынан шығысы хәм уқсаслығы себепши болса, екінши жағынан «ертек» сөзиниң көп мәнилилиги де бул мәселеде бийтәрепликти аңлатпайды¹ деп жазады. Ертекти билмейтуғын адам шенде-шен болмаса, хәмме адам айтатуғын болған. Ертекти жас та, үлкен де айтады. Бирақ ертекти айтатуғын хәмме адамды халық ертекши деместен, ал өз репертуарларында он, он бес, хәтте оннан да көп ертектерди айтатуғын адамларды «ертекши» (сказочник) деп атаған. Бундай ертекшилердиң қатарында бизиң заманласларымыз шымбайлы Камал Әбийбуллаевты, тахтакөпирли шайыр Дәўлетияр Қасымовты, нөкисли (бурын Хожелиде болған) Тилеў, нияз Алланиязовты хәм Зайт Бекжановларды айтып өтиўге болады.

Әлбетте, бул ертекшилердиң өз репертуарларын байытыў хәм үйрениў жоллары хәрқыйлы. Мәселен, ертекши Дәўлетияр Қасымов пенен Камал Әбийбуллаевлар ертекти той-тамашаларда, отырыспаларда ертекши адамлардың айтқан ертектерин үйренип алып, өзлериниң репертуарларын кеңейтип келген болса, ал Тилеўнияз Алланиязов пенен Зайт Бекжановларға өз әкелери устазлық еткен. Зайт Бекжанов өзи жазып тапсырған ертектерин 15 жасларында әкеси Бекжаннан үйренген. Бекжан деген адам гүрринши, ертекши адам болған. Ал Бекжанның әкеси Құлмухамбет деген адам бақсы болған. Соннан болыўы да мүмкин. Зайттың ертектериниң ишинде ески халық дәстанларының мазмунында қурылған ертектер де ушырасады. Сондай-ақ Тилеўнияз да билетуғын ертектериниң көбисин өзиниң әкесинен үйренгенин айтады.

¹ Қ. Мақсетов. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы, Ташкент, 1963, 36-бет.

Ертеклерди айтыу улыўма алғанда дәстанларды айтатуғындай арнаўлы орынды талап етпеген. Ертекти қой бағып жүрген шопанлар мал өрислерде, жолаўшылар жолда, кәрўан сарайларда, дийқанлар қазыў қазғанда, орақ орғанда, балықшылар балық аўлап, дем алыс уақытларында, балалар гештеклерде, қыз-келиншеклер уршық ийиргенде, тигис тиккенде ҳәм т.б орынларда ертек айтысып, сөз жарыстырып, кеўил көтерискен. Хәттеки, гейпара той-тамашаларда жыраў-бақсылар болмаған уақытта ертекши адамларды алдырып, ертек айттырып, кеўил көтериспе ететугын жағдайлар да болған. Ертек айтысыу революциядан бурынғы қарақалпақ халқының искусствосының бир түри болыуы менен қатар, хәзирги бизин дәуиримизде де халық турмысы менен бирге жасап, халық аўзында үзликиз айтылып келинеди.

Солай етип, автор бул жумысында халық турмысы менен бирге өмир сүрип келген қарақалпақ халық ертеклерин қарақалпақ халқының бир тутас миллий творчествосы иретинде қарап, олардың жыйналыуы ҳәм баспа жүзинде жарияланыуы жағдайларын, жанрлық белгилерин, ертеклердин идеялық мазмуны менен көркемлик өзгешеликлерин анализлеўди өзинин алдына ўазыйпа етип қояды. Автор совет фольклористикасы тараўындағы теориялық мийнетлерди басшылыққа ала отырып, қарақалпақ ертеклерин тийкарында өз пикирин ортаға салады.

Жумыстың жазылыуында өзлеринин пайдалы кеңеслерин берген илимий устазым, достым профессор Қ. М. Мақсетовке, Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы, профессор И. Т. Сағитовқа, филология илимлеринин докторы мархум Н. Ж. Жапақовқа, филология илимлеринин кандидаты мархум М. И. Афзаловқа ҳәм ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебиет институтының қарақалпақ фольклоры бөлиминин илимий хызметкерлерине автор өзинин терең миннетдаршылығын билдиреди.

* * *

Халықтың өткен дәуирдеги жақсы турмысқа жетисіудеги тилеклерин ҳәм ушқыр қыяллары менен толы қарақалпақ аўызеки халық творчествосының бай үлгилерин, бөлип алғанда, халық ертеклерин жыйнауы ҳәм

баспа сөз жүзинде жариялауы ислери Уллы Октябрь социалистлик революциясынан бурын XVIII-әсирдин 40-жылларынан баслап-ақ қолға алынды. Бирақ бул баслама шын мәнісиндеги халық творчествосын жыйнауы ҳәм изертлеу болмады, өйткени бул белгилер бир илимий план менен системалы түрде жүргизилмеген еди. Усы уақыттағы жыйналған материаллар қарақалпақ халқы Россияға қосылғаннан кейин Россия патшалық администрациясы өз қол астына кирген халықлардың соның ишинде қарақалпақ халқының да, социаллық-экономикалық, этнографиялық жағдайларын изертлеудеги жумысларына қосымша материаллар сыпатында ғана болып қалды.

1740-41 жыллары Патша Россиясының әскерий администрациясының хызметкерлерин Муравин ҳәм Гладышевлер Орскиден Хийўаға баратырған сапарында Сыр-дарьяның төменги жағасындағы қарақалпақлардан фольклорлық ҳәм этнографиялық материаллар жыйнады.¹ Буннан кейин П. Рычков бир қанша ертек ҳәм легендалар жазып алады.² Оннан бир әсир кейин рус әдебиетшысы Н. Каразин қарақалпақлар арасынан «Хаяллар патшалығы ҳаққындағы ертек»³ ти жазып алып бастырып шығарды. А. Россикова Петроалександровскиден (Төрткүл қаласы) жазып алған бир қанша ертеклерин рус тилинде бастырып шығарды.⁴ Усылар менен бир қатарда белгилер қазақ илимпазы Ш. Уалиханов 1840-жыллары қарақалпақлар арасында болып, халық аўзынан халық қосықлары менен бирге басқа да фольклорлық материаллар жазып алған.⁵ А. Л. Кун Қоңырат ҳәм Шымбай қалаларының дузилиуи ҳаққын-

¹ Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-41-гг. Гладышевым и Муравиным». Издана Ханыковым. СПб. 1851г.

² П. Рычков. «История Оренбургской губернии» журн. «Сочинения и переводы», 1759 г. август.

³ Древняя и новая россия. 1875 г. т. III.

⁴ Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области изд. 1891 г.

⁵ Ч. Валиханов. «Сочинения, изданные под редакцией Н. И. Веселовского» в записках русского географического общества по отделению этнографии. СПб, 1904. Том XXIX.

дагы каракалпак халкынын аңыз ертеклерин¹ хэм Риза Кули-Мирва «Аму-дарья областынын қысқа очерклерин» деген мийнетинде халық поэзияларынын үлгилерин жыйнап бастырады.²

ХІХ әсирдин аяғы ХХ әсирдин басларында белгили фольклорист А. Диваев Сыр-дарья областында жасаушы халықлардын фольклорын жыйнауға қызыгып хэм оны баспа жүзинде жариялаған, ал гейпаралары қол жазба түринде Ленинградта СССР Илимлер Академиясы Азия халықларынын институты Ленинград бөлиминин китапханасында сақлаулы. А.Диваев Этнографиялық материаллар ретинде 1895 жылы Ташкентте «Сыр-дарья областындағы тузем халықларынын ертек, тымсал, нақал, жумбақ, ырым хэм дәстанлары»³ деген ат пенен бир қанша аңыз әдебиятынын үлгилерин бастырып шығарады. А.Диваев бул жыйналған фольклорлық материалларды қырғызлардан жазып алынды деп көрсеткен. Бул китапта 11 ертек жарияланған. Жарияланған ертеклердин көпшилиги дерлик хәзирги бизин қолымызда жыйналған хэм баспада жарияланған ертеклердин гейпаралары менен бир мазмунлас, сюжетлик уқсаслыққа ийе. Әсиресе «Түлки, қасқыр хэм жолбарыс», «үйрек пенен бақа», «түлки менен бөдене» ертеклерин бизин қолымыздағы ертеклердин бир варианты деп қарауға болар еди. Буннан кейин Н. Н. Пантусов 1909 жылы Қазанда «Қырғыз халық әдебиятынын үлгилери» деген ат пенен 7 ертекти арабша хэм русша аудармасы менен бастырып шығарады. Бул китап қырғыз халық әдебиятынын үлгилери⁴, деген ат пенен арабша текстине қазақ ертеклерин деп берген. Бул жыйнап бастырылған ертеклердин ишинде де гейпара ертеклердин биздеги варианты сыпатында көзге түседи. Усында жариялан-

¹ А. Л. Кун. Культурный оазис Хивинского ханства. Туркестанск. вед., 1874, № 8, от Ходжейли до Кунграда., № 9 (от Кунграда до Чимбай).

² Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Аму-дарьинской области, СПб., 1875.

³ Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области. Изд. 1895, т. IV. Ташкент.

⁴ Н. Н. Пантусов. «Образцы киргизской народной литературы». Казань. 1909 г.

ған «Жети қарақшы хэм Момынбай хаққында», «Шықбермес Шығайбай хэм Алдар көсе» ертеклерин каракалпак халкынын аузында ертеден ақ айтылып киятырған ертеклердин бири. Азия халықлары институтынын қолжазба фондында Беляев тәрәпинен жазып алынған төрт ертек «Қырғыз ертеклерин» деген ат пенен сақланыулы тур. Бирақ А. Беляев бул ертеклерди қайерден, кимнен жазып алғаны хаққында мағлыұматлар бермеген.

Қаракалпак ауыз еки халық творчествосын жыйнау, баспа жүзинде жариялау хэм изертлеу жумыслары Уллы Октябрь Социалистлик революциясы жеңисинен кейин шын мәнисинде қолға алына баслады. Қаракалпак халқы өз ана тилинде оқып сауат ашты. Өз миллий мәдениатын көтериуге, әдебиятын оқыуға еркинлик алды. Усындай мәдений революция каракалпак мийнеткешлери менен интеллигентлеринин әсирлер бойы халық аузында айтылып киятырған ауыз әдебиятынын үлгилерин жыйнауға үлкен тәсир жасады. Коммунистлер партиясынын миллет сиясатынын нәтийжесинде каракалпак халқы өз миллий мәдениатынын хэм әдебиятынын кең қулаш жайып рауажланыуына кең жол алды. Уллы рус халкынын илимпазлары жас совет каракалпак халкынын миллий әдебиятынын хәуиж алып өсиуине жәрдем ретинде каракалпак әдебияты тарийхынын бир тарауы болған каракалпак ауыз еки халық творчествосын жыйнау хэм изертлеу жумысларын баслаушылар болды.

Совет жыллары дәуиринде каракалпак ертеклерин жыйнауда Каракалпақстанға мийнети синген илим ғайраткери проф. Н. А.Баскаковтын еткен мийнетлери күтә уллы. Н. А. Баскаков 1929—1946-жыллары арасында республиканын барлық районларында лингвистикалық экспедицияда болып, 72 каракалпак халық ертеклерин менен легендаларын жыйнап, русша аудармасы менен «Каракалпакский язык»² деген китабында бастырып шығарады. Хақыйқатында бул китапта жарияланған

¹ А. Беляев. «Киргизские сказки», р. 2, опись 6, дело № 37. Библиотека Ленинградского отделения института народов Азии, АН СССР, г. Ленинград.

² Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I, М., 1951 г.

фольклорлық материаллар қарақалпақ тилинің диалектлерін белгілеу үшін мысал ретінде жарияланғанын есте тутауымыз керек. Деген менен кітапқа кіргізілген ертектерде қарбір ертектің территориялық тил өзгешеліктері толық сақланып, ертектілер қалай айтса сол күйінше жазып алған. Бул қар бір ертектің репертуарындағы индивидуаллық шеберлігін қам сол ертектің идеялық мазмұны менен көркемлік өзгешелігін белгілеуде әһмийетлі орынды тутады. Кітапта жарияланған фольклорлық шығармаларды, соның ишінде ертектілерді изертлеудегі қунылығы сонда, автор қарбір ертекті кимнен жазып алғаны, ертекті айтышының адреси, жасы қам іслеітуғын хызметін көрсеткен. Н. А. Баскаковтың бул мийнети қарақалпақ фольклористика илими тарауында биринши рет академиялық баспа принципінде шыққан мийнет деуге болар еди.

30-ыншы жыллардың басларында Қарақалпақстанда биринши рет комплексли илим-изертлеу институтының ашылуы баспа сөз органларының, жазыушылар союзының шөлкемлестіріліуі, сондай-ақ республикада миллий кадрлардың өсіп-жетіліуі қарақалпақ ауыз екі халық дөретпелерінің системалы жыйналуына қам изертлеуіне жақыннан жәрдем етті. Қарақалпақ фольклорын жыйнау, баспа жүзінде жариялау қам изертлеу жұмыстары әсіресе совет жазыушыларының Пүткіл Союзлық биринши съездинен кейін қызғын түрде қолға алынды. Совет әдебиятын да социалисттик реализмнің тийкарын салыушы рус жазыушысы А. М. Горький совет жазыушыларының. Пүткіл Союзлық биринши съездинде ауыз екі халық дөретпелерінің әһмийетін айта келип былай дейди: «Бизің фольклорымызды жыйнаңыз, оннан үйрениңіз, оны ийелениз. Ол бизге, союздың шайырларына қам прозаиклеріне көп нәрселер береді. Биз өткендегіни қаншейли жақсы билсек, қазирги өзиміз дөретіп отырған истиң уллы әһмийетін тағыда аңсат, тағы да терең түрде шадлық пенен түсинемиз»¹

Усы бағдарда республика интеллигентлерінің, жазыушылар менен жоқарғы оқу орындарының студенттері аз жұмыс іслемегенін көреміз. 1936—1946 жыл-

¹ М. Горький. О литературе. М., 1955 стр. 764.

лардың арасында Шымбайдағы педтехникумның студенттері: К. Баймуратов, Р. Бабаназаров, Б. Ғайыпов, Қ. Тәжимуратов; Төрткүл музыкалық училищесінің оқыушысы Қ. Палымбетов, Шорахан ауылхожалық техникумының студенттері: О. Айтмағанбетов, М. Нурманов, Б. Бийдашов, сондай-ақ шайыр қам әдебиятшылар: Қ. Айымбетов, О. Кожуров, С. Бекназаровлар Шымбай қам Төрткүл районларының территорияларынан 150 ден астам халық ертектілерін жазып алады.

1945—50 жыллары К. Бердимуратов, жазыушылар: Т. Сейтмамутов, С. Бекназаров, Шымбай, Қоңырат, Тахтакөпір, Кегейли, Қараөзек районларының территориясынан 100 ге жақын қарақалпақ аңыз әңгімелері менен ертектілерін жыйнайды.

Усылар менен бир қатарда жазыушы И. Юсупов 1945—56-жыллары Шымбай территориясынан қарақалпақ халқының арасына кең таралған пүткіл дүнья мийнеткешлерінің көсемі В. И. Ленин қарқындағы, әйемгі грекияның патшасы Александр Македонский (Искендер Зұлхарнаин) қам уллы илимпазлары Платон (Аплатунь), Аристотель (Аластунь) қарқындағы, сондай-ақ уллы өзбек шайыры Алишер Науайы (Муралы-шер) қам Қусайын Байқара (Султан-Сүйін) патша қарқындағы қам т.б. 17 легенданы жыйнап тапсырды. ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы тарих тил қам әдебият институтының илимий хызметкерлері әдебият, лингвистикалық қам тарихый-этнографиялық экспедицияда болған уақытларында қарақалпақ ертектілерінде қоса жыйнайды. Ертектілерді жыйнауда илимий хызметкерлер: А. Қаримов, Т. Ниетуллаев, Ө. Ерполатов, Ә. Алимов, А. Төреевлердің іслеген жұмыстары аз емес. Олар Қоңырат, Хожели, Мойнақ, Шымбай, Тахтакөпір, Кегейли районларында болған экспедиция уақытларында 500 ге шамалас халық ертектілері менен легендаларын жазып алады.

1959-жылы қарақалпақ фольклор секторының ашылуы, ауыз әдебияты менен тиккелей шұғылланып, жыйнау жұмыстарының тез пәт пенен жүргізіліуіне тийкар болды. Усы жұмыстың авторы да 20 жылға жақын республиканың арқа қам түслик батыс районларында бир неше ирет фольклорлық экспедиция-

да болып, қатықулақ адамлардан хәм ертекшилерден бир неше жүзлеген ертек хәм аңыз әңгимелерин жыйнады. Хәзир институттың қол жазба фондында 1000 ға жақын ертек жазыулары (запись) сақланууда.

[Қарақалпақ ертеклерин жыйнау дәуиринин дәслепки жылларында көпшилик жыйнаушылар ертекти ертекшиден еситиуи бойынша өзлеринше қурап жазып алған. Усылар менен қатар ертекшилердин ертекти кимнен еситкени ямаса кимнен жазып алғанлары туұралы мағлыұмат бермейди. Бул бир жағдай болса, екіншиден, айырым ертеклер бай сюжетке ийе болған менен көркемлик жағынан төмен қурылған. Бул жағдай айырым жыйнаушылардың ертекти ертекшинин айтып бериуи бойынша жазбай, өзлеринин еситкени бойынша жай баянлаулар менен жазғанлығынан болса, ал ертекти шалама-шекки билетугын адамлардан да жазып алған болуы да мүмкин.]

Соңғы жыллары тиккелей фольклор менен шуғыллануышы илимий хызметкерлер ертекти жазып алыу менен қатар ертекшилердин өмири хәм оның репертуарларын толық жазып алыуды қолға алды. Булардан Камал Әбийбуллаев (Шымбай), Дәулетияр Қасымов (Тахтакөпир), Тилеунияз Алланязов (Хожели) хәм тағы басқалардың репертуарлары менен творчестволық өмир баянлары жазып алынды. Булардың репертуарларын қалай айтса солай етип өзгериссиз жазып алыу жолы менен алып барылды. Фольклористика илими ертеклерди жазып алыу жеткиликсиз, ал соның менен бирге ертекшилерден қалай айтса, солай өзгериссиз жазып алыу керек екенлигин үйретеди. Бул туұралы уллы рус критиги В. Г. Белинский былай дейди: «... Орыс ертеклерин жыйнаңыз хәм оларды халықтан қалай еситкен болсан, сиз бизге солай жеткериниз?!»¹

Ертеклерди жыйнағанда, изертлегенде ертеклер менен қатар ертекшилердин айтыу усылына да кеуил бөлиу зәрүр. Ертек ертекшинин жеке шығармасы емес, ол көп заманлардан киятырған, хәр бир айтыушы өз үлесин қосқан, коллективлик пикирге ийе болған шығар

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. М., 1953 т. 2, стр. 59.

ма. Сонлықтан ертекшиге қарап ертектин характери анықланады.

Енди усы жыйналған ертеклердин баспа жүзинде жариялануы жағдайлары қалай болды? Қарақалпақ халқы басқа қоңсылас халықларға қарағанда баспа органлары жағынан айта қаларлықтай дәрежеде емес еди. Сол ушын да қарақалпақ әдебиятының үлгилерин баспа жүзинде жариялау ислери де революциядан бурын төмен дәрежеде болып келди. Қарақалпақ ертеклеринин революциядан бурын азын-аулақ баспада жариялануынан басқа, Уллы Октябрь социалистлик революциясынан кейин республикамызда шыға баслаған газета, журналлар ауыз әдебиятының гейпара түрлерин жариялауда жетекши хызмет атқарады.

Қарақалпақ ертеклері газета-журналлардан басқа айырым топтамаларда хәм оқыу қуралларында шыға баслайды. 1941-жылы Н. Жапаковтың таярлауы менен көлеми жағынан онша үлкен емес «Халық ертеклері менен қосықлары» деген ат пенен динге қарсы шығармалар топламында бир қанша ертеклер басылады. Топламға ертеклерден басқа динге қарсы калық қосықтары менен классиклердин қосықлары да киргизилген. Усы жылы Әмет Шамуратовтың баспаға таярлауы менен жаңа оқый баслаған балалар ушын «Халық ертеклері» деген ат пенен қарақалпақ ертеклерин бастырып шығарады.

Қарақалпақ ертеклері өз алдына жекке көлемли китап болып Қарақалпақстан АССР тил хәм әдебиат илим изертлеу институты тәрәпинен 1940—жылы «Қарақалпақ халық ертеклері»² деген ат пенен басылып шығады. Бул китап 1949—жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан экономика хәм мәдениат илим изертлеу институты тәрәпинен толықтырылып, би

¹ Дәуқараев. Қол жазба, том 5. ӨзССР ИА ҚҚФ ның илимий китапханасы, инв. №37437.

² Халық ертеклері менен қосықлары, ҚМБ, Төрткүл, 1941-жыл.

³ Халық ертеклері (жаңа оқый баслағанлар ушын), Төрткүл, 1941-ж.

⁴ Қарақалпақ халық ертеклері, Төрткүл, 1940-жыл.

ринши кітап болып қайта бастырылып шығарылады. Ертекерлердің екінші кітабы 1956-жылы усы институттың илимий хызметкерлері Қ. Айымбетов, Г. Есемуратов, А. Қаримовлардың таярлаулары менен басылып шығады.² 1959-жылы қарақалпақ ертекерлерінің шыққан екі кітабынан алып И. Майоров хәм Волковлардың аудармалары менен бирінші ирет рус тилинде жекке кітап болып шықты.³ 1963-жылы, усы жұмыстың авторы тәрелинен «Сыйқырлы қабақ»⁴ деген ат пенен, ал 1965-жылы алғы сөз хәм комментариялар менен қарақалпақ ертекерлерінің бурын баспада жарияланбаған жаңа топламы басылып шықты.⁵ Усылар менен қатар усы жұмыстың авторы тәрелинен таярлап берілген қарақалпақ ертекерлерінің текстлерінен «Төрт ериншек»⁶ (буған үш ертекер киргизилген), «Түлки, тасбақа хәм таскене»⁷ хәм «Арық Мерген»⁸ деген ат пенен ертекерлердің цикльері басылды. 1962-жылы Қ. Мақсетов, Н. Камалов, Қ. Мәмбетназаровтың таярлаулары менен қарақалпақ халық легендалары менен анекдотлары өз алдына кітап болып шықты.⁹ 1977-жылы қарақалпақ ертекерлері жәмlestирилип, екі том болып қайта басылды.

Қарақалпақ ертекерлері жергиликли хәм рус тилинде шығып қалмастан, шет ел тилинде де аударылып шықты. 1945-жылы қарақалпақ ертекерлерінен 9 ертекер («Байыұлылар», «Жийренше шешен», «Жийреншенің үйлени-үйі», «Елші Жанай», «Қулын», «Кербоға», «Әуезмурат қорқақ», «Дослық», «Ғарға менен қаршыға»), Станислав Калюжинский тәрелинен қарақалпақ тилинен поляк тилине аударылып, поляк шығысты изертлеуші бирикпесинің кварталлық «Восточное обозрение» деген журналында «Қарақалпақ гүринлері» деген ат пенен басы-

¹ Қарақалпақ халық ертекерлері, Нөкис, 1949-жыл, баспаға таярлағанлар: С. Бекназаров, Х. Тәжимуратов, редакциясын басқарған Қ. Айымбетов.

² Қарақалпақ халық ертекерлері, Нөкис, 1956-жыл.

³ Каракалпакские народные сказки. Нукус, 1959 г.

⁴ Сыйқырлы қабақ (жыйнаған Қ. Мәмбетназаров), Нөкис,

⁵ Қарақалпақ халық ертекерлері, Нөкис—Қазан, 1965-жыл.

⁶ Төрт ериншек, Нөкис, 1965-жыл.

⁷ Түлки, тасбақа, таскене, Нөкис, 1965-жыл.

⁸ Арық мерген, Нөкис, 1965-жыл.

⁹ Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары, Нөкис—Самарқанд, 1962-жыл.

лып шығады. Станислав Калюжинский усы жұмысының бас бетинде қарақалпақ тили хәққинда қысқаша мағлыұмат ушын 1951-жылы шыққан Н. А. Баскаковтың «Каракалпакский язык» деген кітабына пиқир жүргізеді хәм жоқарыдағы ертекерлерди усы кітаптан алады. Солай етип, қарақалпақ ертекерлерінің поляк тилине аударылуы қарақалпақ ауыз екі халық дөретпелерінің Батыс европалық еллер арасына таралуының дәслепки қәдеми болып есапланады.

Литва республикалық «Вага» кітап баспасы 1973-жылы қарақалпақ халық ертекерлерін «Әмиў әжайыплары» деген ат пенен литва тилинде 25 мың дана етип басып шығарды. Топламға хәр түрли жанрдағы қарақалпақ халық ертекерлері кирген. Кітап Литва жәмийетши-лигин қарақалпақ ауыз екі әдебиятының үлгилері менен таныстыруда үлкен әхмийетке ийе.

Ауыз әдебиятының қайсы бир түрін болмасын баспа сөз жүзинде жариялағанда оның идеясы хәм көркемлиги жағынан күшли, ұлыұма халықлық характерге ийе, хәзирги заман идеологиясына жууап беретугын дөретпелерін жариялау орынлы.

Ф. Энгельс «Немец халық кітаптарын» жоқары бахалай келип, усылар менен бирге гейпара сәтсиз шығармаларды, яғный тийкарғы нұсқасы халықлық болып, бирақ бурмаланып көрсетилетуғын айырым вариантларды қатты критикалайды. Фауст хәм Агасфера хәққинда образлардың танылмаған дәрежеде өзгертилгенін айта келип, Ф. Энгельс былай дейди: «...Олардың терең мәніси кем сауатлы адамларға да түсиникли болыуы ушын, оларды дәслепки таза нұсқасында хәм мазмунын жүдә анық етип беріу керек».¹

Биз қарақалпақ ауыз әдебиятының қайсы түрін болмасын, соның ишинде ертекерлерди баспа жүзинде жариялағанда ямаса изертлегенде В.И. Лениннің «Хәр бир миллет мәдениатында екі мәденият бар» деген ұллы қағыйдасын есте тутыуымыз керек. Халық ертекерлерінің арасында халықлық идеяға жат ханлық, феодаллық, диний мистикалық сананы пропагандалаитуғын ертекер

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, М., 1957, т. II, стр. 563.

лер табылып қалады. Бундай ертеклер халықтық болмайды. Сол үшін өткендегі халық ертеклерін жариялағанда, изертлегенде, марксистик—лениник көз-қараста илимий пикир жүргизиўди басшылыққа алыу керек.

Биз жоқарыда қарақалпақ ертеклеринин рус тилине аўдарылып, өз алдына kitap балып шыққанын айтып өттик. Бул қарақалпақ ертеклеринин басқа халықлар арасына да кеңнен таралып, қарақалпақ халық дәрет пелеринин бири сыпатында характерлеп көрсетиўде әҳмийетли орын тутады. Бирақ усы ертеклердин аўдармасында кемшиликлер жоқ емес. Әлбетте, аўыз әдебиятынын үлгилерин аўдарғанда, жазба әдебияттан айырылып туратуғын белгилерин сақлап қалыў дурыс болады. Бул аўыз әдебияты менен жазба әдебияттын арасындағы өзіншеллик айрықшалықлардын не менен белгилетугуынан дерек береді.

Әсиресе ертеклер баслануы, ўақыяны сўўретлеўи хәм тамамлануы жағынан өзине тән қасийетлери менен айрылып турады. Мине ертеклердин усындай белгилеринин русша аўдармасында онша характерлеп берилмегенин көремиз.

Мысалы: «Бир бар екен, бир жоқ екен, аш екен, дөтөк екен, ала ғарға азаншы, қара ғарға қазаншы екен. Бурынғы әйем заманда бир хан болыпты. Ханнын жалғыз қызы бар екен, ул перзейти жоқ екен» («Гүлзийба» 9-бет, 1949 жыл), русша аўдармасында «В давние времена у одного хана, он того ни желал, не было сына» («Гүлзийба», 1959 г. стр. 3). «Бурынғы өткен заманда бир жигит шикарға шығыпты» («Табылмас дослық» 1949 ж., 26-бет), русша аўдармада «Молодой и отважный джигит охотился с беркутом» («Истинная дружба» 1959 г. стр. 35). «Күнлерден бир күн қыз 6 жасқа шығады, мектепке берип оқытады. 14 жаста қыз үлкен, саўатлы kitap оқыйтуғын молла болады». («Зийба менен Зийнеп», 1956 жыл 71—бет). Русшасында «когда девочка исполнилось 6 лет, ее отдали в школу; когда ей исполнилось 14 лет, она уже читала научные книги» («Зийба и Зинепа», 1959 г. стр. 161) хәм т. б.

Усындай айырым кемшиликлерин есапламағанда жоқарыда айтып өткен баспа жүзинде жарияланған қарақалпақ халық ертеклери бизин изертлеўи жумысымыздын объекти болуында үлкен әҳмийетке ийе.

Усы ўақытқа шекем қарақалпақ аўыз әдебияты хақында жазылған монографиялық мийнетлерде хәм мақалаларда ертеклер қарақалпақ фольклорынын бир жанры ретинде ғана тилге алынуы менен шекленилген.¹ Ертеклер хақында азын-аўлық пикир айтқан филология илимлеринин докторы Н. Дәўқараев өзинин докторлық мийнетинде аўыз еки халық творчествосында ең ерте дәўирде дәреген түринин бири—халық ертеклери деўи менен бирге онын идеялық мазмунына қысқаша пикирлер көрсетип өтеди хәм ертеклерди классификацияға бөледі.² Усылар менен бирге Қ. Айымбетовтын 1949-жылы шыққан қарақалпақ халық ертеклерине жазған алғы сөзи, сегизинши класс оқуылығындағы ертеклер хақындағы улыўма түсиниклер менен 1941 жылы шыққан «Халық ертеклери менен қосықлары» деген kitapқа жазған Ж. Аймурзаев³ хәм Қармыс, Жәрмедетлердин⁴ сондай-ақ Б. Исмайловтын 1956 жылы шыққан «Қарақалпақ халық ертеклери» деген kitapқа жазған критикалық мақалалары⁵ хәм Қ. Мақсетовтын «Қарақалпақ халық аўыз еки творчествосы хәм онын түрлери»⁶ деген мақалалары менен усы мийнеттин авторы тәрәпинен жазылған айырым коллективлик мийнетлердеги⁷ бөлимлерден басқа қарақалпақ ертеклери туўралы жазылған көлемли илимий изертлеўи жумыслары жоқ дерлик. Бирақ авторлардын бул изертлеўи жумыслары менен критикалық мақалаларында қарақалпақ ертеклеринин өзине тән өзгешеликлерин белгилеўи, ертеклердеги унамлы хәм унамсыз образларға характеристика беріўи

¹ Қ. Айымбетов, О. Кожуров. «Қарақалпақ фольклорынын түрлери», «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», журнал №4 (37), Төрткүл, 1939-жыл.

² Н. Дәўқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихынын очерклери, Нөкис. 1961 жыл. 56—57-бетлер.

³ «Жас Ленинши» №26 (951), 3-апрель, 1941-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №124 (2893), 28-май, 1941-жыл.

⁵ «Совет Қарақалпақстаны» №6 (7005), 9-январь, 1957-жыл.

⁶ «Жеткиншек» газетасы, 2-август, №61 (754), 9-август, №63 (756), 1961—жыл.

⁷ Очерки по истории каракалпакского фольклора, изд. «ФАН» Ташкент, 1977; Қ. Мақсетов, А. Тәжимуратов, Қарақалпақ фольклоры, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.

ертеклердин көркемлик өзгешеликтери менен олардын халық турмысы менен органикалык байланыслары кен планда ашып берилмеди. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында жоқары илимпазлар менен әдебиетшілар тәрепинен айтылған пикирлер бир қанша кеуил аударарлық. Олар ертеклерди халық шығармаларының бири иретинде қарап, олардың адамның ой-өрисин өсирийде тутқан орнын атап көрсетеди.

І Б А П

1. ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРИНИҢ ЖАНРЛЫҚ БЕЛГИЛЕРИ

Совет фольклористика илиминде ертеклерди жанрлық жағынан түрлерге бөлиу бир системаға түспей, ҳәр түрли болып киятыр. Биз төменде қарақалпақ ертеклерин мазмун ҳәм формасы жағынан түрлерге бөлместен бурын усы бүгинги күнге шекем тууысқан халықлардың ертеклериниң қандай түрлерге бөлинип изертленилип киятырғанын көрсетип өтпекшимиз. Профессор Н. П. Андреев рус ертеклери сюжетиниң көрсеткишин жазып, рус ертеклерин: ҳайуанлар ҳаққында ертеклер, тийкарғы ертеклер, анекдотлар деп үш группаға бөледи. Ал екинши группаның өзин төртке бөледи: сыйқырлық ертеклер, аңыз ертеклери, новеллалық ертеклер ҳәм ахмақ шайтан ҳаққында ертеклер.¹ Ал профессор Б. М. Соколов ертеклерди: ҳайуанлар ҳаққында ертеклер, әжайып ертеклер, турмыс ертеклери, ертек-анекдотлар етип бөледи де, турмыс ертеклери менен анекдотларды бир қосып анализ жасайды. Усылар менен қатар аңыз-ертеклерди ертеклердин бир түри ретинде есаплап, оларды: ертек, дәстан, ертеги сөз, тарийхый ертек, аңыз ертек қусаған группаларға бөлип қарайды.²

Рус ертеклерин классификациялау ямаса түрлерге бөлиу буның менен шекленбейди. Ал ҳәр илимпаз өзлериниң изертлеу жумысларында ҳәр қыйлы етип группаларға бөлип анализ жасайды. Мәселен Э. В. Померанцева ертеклердин: ҳайуанлар ҳаққында, қыялый, қа-

¹ Н. П. Андреев. Указатель сказочных сюжетов. Л., 1929, стр. 7.

² Б. М. Соколов. Русский фольклор, вып. II, М., 1930, стр. 45—72.

харманлық, авантюралық, новеллалық, сатиралық өтпелік ертек хәм т.б. түрлерін атап өтеді де, рус ерте-лерін тийкарынан үлкен төрт группаға: 1) қыялий ер-тектер, 2) хайуанлар хақында ертектер, 3) авантюра-лық ертектер¹, сатиралық ертектерге бөліп изертле-жұмысын алып барады. Мәселен түркмен ертектерін изертлеуші М. А. Сакали түркмен ертектерін: 1) хай-уанлар хақында ертектер, 2) сыйқырлы ямаса фанта-стикалық ертектер, 3) турмыс, ямаса новеллалық ер-тектер деп бөліп изертлесе,² ал қазақлар ертектерін қыял-эжайып ертектер, хайуанлар туұралы ертектер хәм салт ертектерін етип үлкен үш түрге бөледі.³

Усылар менен қатар қарақалпақ ертектерін клас-сификациялауда түрліше болып киятыр. Мәселен фи-лология илимлерінің докторы Н. Дәуқараев ертектер-ді, 1) хайуанлар хақында ертектер, 2) қыялий ертек-тер, 3) турмыс ертектерін, 4) легендалар (аңыз сөзлер) деп бөлсе,⁴ филология илимлерінің докторы К. Айым-бетов ертектерді: 1) қыялий (фантастикалық) хәм реалистикалық характеріндегі ертектер деп еки груп-паға бөледі. Қыялий ертектерге сыйқырлы хәм хайуан-лар хақындағы ертектерді жатқарады да, реаликалық ертектерге турмыс ертектерін менен сатиралық ертек-терді киргизеді. Соның менен бирге ертектердің ишин-де шешенлер, лаққылар сөзі менен легендалар (аңыз сөз) қусаған түрлері де болады⁵ деп көрсетеді. Өзбек ертектерін изертлеуші филология илимлері-нің кандидаты, фольклорист М. И. Афзаловтың ертек-терді классификациялауы бир қанша Қ. Айымбетовтың классификациясына жақын келеді. М. А. Афзалов өзбек ертектерін шөртлі түрде: фантастикалық ертектер хәм реалисттик ертектер деп еки группаға бөледі де, фан-тастикалық ертектерге хайуанлар хақындағы ертектер менен сыйқырлы фантастикалық ертектерді, ал ре-

листтик ертектерге турмыс хәм сатиралық ертектерді жатқарады.¹

Қарақалпақ ертектерінде жоқарыдағы илимпазлар-дың көрсетип өткеніндей авантюралық, новеллалық, қахарманлық хәм тарийхый легендалық характеріндегі ертектер де бар. Биз қарақалпақ ертектерін сюжеттик қурылысына, мазмунына, образлардың хәрқыйлылығына қарай отырып шөртлі түрде: 1) қыялий ертектер, 2) Хайуанлар хақында ертектер, 3) Турмыс ертектерін етип үш группаға бөлеміз. Усылар менен қатар ертек-лик жанрға жақын, (бирақ бир жанр деп қарамаймыз) аңыз әңгімелер, анекдотлар, ушырма сөзлерді жұмыс-тың барысында салыстырмалы түрде сөз етемиз.

1. ҚЫЯЛИЙ ЕРТЕКТЕР

Қарақалпақ ертектерінің ишинде кеңнен таралған, ертеклик уақыяны шийеленистирип, қызықлы етип әңгі-мелейтуғын ертектердің бир түрін қыялий ертектер қу-райды.

Қыялий ертектер өзлерінің дөрелиу жағынан күтө ерте заманларды еске түсиреди. Адамлар тәбияттың жасырын сырларын аңлы түрде сезе билмей, хайуанат дуньясында, болмаса тәбияттағы затлық қубылыслар-да қандайда бир тәбияттан тыс күш бар деген сыяқлы түсиниклери, исенимлери ертектердің усы түрінде елес береді.

Қыялий ертектерде адамлардың дуньяға хәм тәбият-қа көз-қараслары қандай дәрежеде болғанлығы сәулеле-ниуі менен бирге, хәрқандай қәуипли күшлерден қалай қутылуы, олардың үстемлигин қалайынша жоқ етиу деген мәселеде кәраматлы тилсимли затларды ойлап шығып, өзлерінің исенимли дослары хәм қураллары менен барлық жауыз күшлерді женип отырады.

Бул хақында А. М. Горький 1934-жылы совет жазыу-шыларының Пүткілсоюзлық I-съездинде сөйлеген сө-зинде күтө бахалы пикир айтады:

«... Ең әйемги хәм ески мәдениетти изертлеуде та-рийхшылардың хеш қайсысы тәбият қубылысларын сәу-

¹ Э. В. Померанцева. Русская народная сказка. М. 1963 г.

² М. А. Сакали. Туркменский сказочный эпос. Ашхабад, 1956 г.

³ Қазақ әдебиатының тарийхы, Алматы, 1960-жыл.

⁴ Н. Дәуқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхының очерклері. Нөкис, 1964, 56—60-беттер.

⁵ Қарақалпақ халық ертектерін, Нөкис, 1949, 5-бет.

¹ М. И. Афзалов. Узбек халық эртаклари хақида. Таш-кент, 1964.

лелендириуи жағынан, кең көркем жуумақлар менен табиат қубылыстарын, гүрес хәм социаллық турмысты сәулелендиретуғын ҳәзирги фольклордан, ауыз-өкіхалық творчествосынан пайдаланбай келди»

Бул ертеклерде толып атырған адам тиришилиги ушын жақсы нәрселерди қыял менен жасап, өзлеринин мәпине жаратады. Анаў ямаса мынаў жаўыз күшлерди узағына өмир сүрдирмей, жер менен жексен етеди. Молшылық, парахатшылық, дослық—усылардың хәммеси халықтың өмир бойы күткен әрманлары. Ертеклердеги қахарманлар да усылар ушын ғана гүреседи, усылар ушын жанын фида етеди. Ертеклердеги хәрқыйлы әжайып нәрселер халықтың мақсетине ерисиўдеги әрманларының иске асыўы ушын жасалған болып сүүретленеди.

«Қыялий ертеклерде хәр түрли мақлуқлар менен олитатлар да хәм хайуанлар да усы жанрдағы ертеклердин белгили персонажы ретинде қатнасып отырады» Олар ертектің мазмунында аты айтылып қалмастан, анаў ямаса мынаў геройдың мақсетке жетиўине тиккелей байланыста болып келеди.

«Ертеклерде адамның қус болыўы, ешек, ийт, кийик болыўы хәм ат, түйе болып базарда сатылыўлары, гей-пара ўақытларда өсимликке айланып қызыл гүл болып кетиўи, ямаса тары болып жерге шашылыўы, гөне там болып тура қалыўы қусаған сыйқырлы хәрекетлер жийи ушырасады.» Бул сыйқырлы хәрекетлер унамлы хәм унамсыз геройлардың еки тәрәпинде де болып алмасыў жасайды.» Бундай тилсимли жағдайлар қандай дәрежеде болсада унамлы қахарманлар душпан қолында гириптар болмасын деген тийкарда ертектің мазмунында ислетилип отырады.» Бул сыяқлы көринислер көбинесе Шығыс халықларының ертеклеринде, әсиресе «Мың бир түн» де жийи ушырасады.»

Қарақалпақ ертеклеринде қыялий персонажлардан жалғыз көзли дәў, рус ертеклеринде «Лихо одноглазное», бир көлдин суўын бир уртлайтуғын дәў «опивало» бир таўды бир таўға урыстыратуғын дәўлер «горохат», желаяқ «ветрогон», мәстан кемпир «баба яга», көринбейтуғын қураш «шапка-невидимка» болып келеди. Қыялий ертеклерги аттың туяғы, қустың қанаты күй-

¹ М. Горький. О литературе. М., 1955 г., стр. 727.

етуғын барсакелмес жерлерге, аспанға ушса аяғынан, жерге кирсе төбесинен тартып жанлы мақлуқатты жүргизбейтуғын қәуипли жерлерге баратуғын, нешше мыңләшкерди бир өзи қыйрататуғын геройлардың туўылыўы да өз алдына өзгеше болып сүүретленеди.

Профессор В. Я. Пропп халықлар ертеклериндеги геройлардың әжайып туўылыў мотивлерин анализлей келип, мынадай белгилерин көрсетип өтеди. Мәселен: жемис жеўден жүкли болып ямаса туўылыўы, тилек етиўден, суў ишиўден, өлинин сүйегин ямаса гөшин жеўден бала болыў, болмаса балық жеўден туўылыўы хәм баланы қолдан соғып алыў хәм тағы басқа. Усындай ертеклердеги геройдың әжайып туўылыў мотивлери қарақалпақ ертеклеринде де хәр түрлилиги менен көзге түседи.

«Қарақалпақ ертеклеринде геройдың әжайып туўылыўлары мынадай формада болып келеди. Мәселен: геройдың хайуаннан туўылыўы, алма, арпа жеўден хәм ле пайда болыўы, әўлийсеге түнеп балалы болыў хәм т. б. Бундай жағдайларды «Байталдан туўған бала»², «Арпамәдиян»³, «Жарты бас батыр»⁴ хәм тағы басқа ертеклерден көриўге болады.»

«Байталдан туўған бала» ертегинде бир кисинин байталы бир күнлери ийт емес ямаса адам емес бир нәрсе туўады. Ал еки күннен кейин ол адам болып шығады. Бала, жети жасына толғанда нардай күшине толысады. «Арпамәдиян» ертегиндеги бала, патшаның қызының төгилген арпаны жеўинен туўылса, рус ертегинде бир қыз буршақ жеўден балалы болады.⁵

«Ертеклерде алма хәр түрли қәсийетлери менен көринип отырады. Алма жегеннен хаял балалы болса, гейде

¹ В. Я. Пропп. «Мотив чудесного рождения», ученые записки, ЛГУ серия филологических наук, вып. 12, Л., 1941, стр. 97.

² Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. т. I, М. 1951 г.

³ Карақалпақ халық ертеклери. Нөкис-Қазан, 1965, 95-бет.

⁴ Өз ССР Илимлер Академиясы Карақалпақстан филиалы китапханасының қолжазба фонды, инв. № 42923.

⁵ В. Я. Пропп. «Мотив чудесного рождения», ученые записки, ЛГУ, серия филологических наук, вып. 12, 1941, стр. 70.

алма өзинің сыйқырлы қасиеті менен геройдың дүшпанынан өш алыуына жәрдемлеседі. Соның менен бірге ертеkte өзіне сүйген яр таңлаған қыз кеуіл сүйген жигитін алма менен урады хәм т. б. Мәселен, «Жарты батыр» ертегинде бир ғарры қолындағы үш алманың биреуінің жартысын жеп, еки ярым алманы хаялына апарып береді. Айы-күни питип, ғаррының хаялы үш балалы болады. Соңғы баласының басы жарты болып тууылады. Мәселен, Сибирь халқының ертегинде бир дийуана баласыз байға базарға барып сорағанын берип алма сатып ал деп кеңес береді. Бай алманы алып жартысын хаялына, жартысын байталына береді. Хаялы ул ал байталы ертек қулын тууады.¹ Ал Португалия халқының ертегинде бир хаял әулиеге түнеп, үш алма алады. Бірақ, буны оның күйеуі жеп қояды. Ол тоғыз айдан кейін қыз тууады.² Бірақ, қарақалпақ ертеклерінде еркек адамның тууы жағдайлары ушыраспайды. Қарақалпақ қыялий ертеклерінде алманың геройдың дүшпанлардан өш алыудағы сыйқырлы хәркети «Тазабай патша»³ ертегинде былай сүүретленеді. Ертеkte балықшының баласы Тазабайға дәулерінің патшасы үш алма береді. Тазабай алманы өзіне жаманлық ойлаған патшаның қызына береді. Патшаның қызы алманы апарыудан көзлері аларып, тилігүрмелмей, аяқ-қолы топ болып қалады. Алма бұл жерде сыйқырлы әжайып фигура сыпатында сүүретленсе, базыбир уақытта ол таза мухаббаттың символы сыпатында көрсетиледі. «Тәлим тентек»⁴ ертегинде патшаның ең киши қызы өзинің Тәлимди сүйген мухаббат белгисін алма менен урып билдиреді. Бундай мотивиро-эпикалық дәстанның геройлары арасында да жүз береді.

Қыялий ертеклерде бала ушын сайыл болып, шөлістанлықты гезип жүрген ата-анаға түсинде «бабасы» уа берсе, гейде ел гезип хуу-хақ деп жүгең дийуананың па

¹ В. Я. Пропп. «Мотив чудесного рождения». Ученые записки, ЛГУ, серия филологических наук, Л., 1941, стр. 70.

² Сонда, стр. 72.

³ Өз ССР Илимлер Академиясы КҚ филиалы қытапханасының қолжазба фонды, инв. № 42929.

⁴ Қарақалпақ халық ертектери, Төрткүл, 1940 жыл.

тиясын алған ата-ана балалы болады. «Жәдигөй»¹ ертегинде баласыз кемпир дийуана бабаға үйінен жигирма ағары буудай шығарып береді.

Дийуана кемпирге үш балалы болсаң деп пәтия береді. Тоғыз ай, тоғыз күн мүддеті питип, кемпир қошқардай ул тууады. Оның кейнінен тағыда бир жасардан бала көтерип, кемпирдің туған уллары үшеу болады. Бундай әулиеге түнеп, сайылдан бала тилеп балалы болыу эпизодлары турмыс ертеклерінде де, хәттеки қахарманлық дәстанларда да жийи ушырасатуғын қубылыс болып есапланады.

Қарақалпақ ертеклерінің анау ямаса мынау түрлерінде ямаса дәстанларында болмасын халықтың балалы болыу, зүрият көриу тилектери хәм әрманлары жийи сәуелеленип отырады. Баласыз, зүриятсыз ата-ананың күйиништери, олардың балаға болған шексиз суюшилик сезимтери гейпара ертеклердеги уақиялардың рауажлануының хәм шешилиуінің түйини болады. Ертеклердеги уақия геройдың тууылыуынан баслап рауажланады. Ертеклерде зүриятсыз ата-ана мал-мүлкін, дүньясын таслап бала ушын сайыллық жолына түседі. Баласыз патша өзинің патшалық тахтын таслап, мал-дүньясынан айрылып перзент ушын шөл-жәзийраны гезеді. Ең дүньяның қызығы перзент көриу, онысыз өмир сүриу сулыу емес деген пикирде болады. Перзент көриу, балалы болыу, кейінде нәсил қалдыру қарақалпақ халқының этникалық дәстүрінің ажыралмас бөлегі. Халықтың дәстүрінде бала ушын семьяда хәр қандай өзгеристин болатуғыны тәбийий қубылыс. Буны халықтың турмысынан жасырып қалуға болмайды. Халықтың, бөліп алғанда қарақалпақ халқының балаға болған шексиз суюшилиги, онысыз өмирдің қызық емеслигин «балалы үй базар, баласыз үй қуу мазар» деген сыяқлы нақылдарынан да көремиз. Халықтың балаға болған усындай терең мухаббатлық сезимтери ертеклерде өз орны менен әнгимеленип отырады.

Қолдан адам ислеп шығарыу қыялий ертектердің әжайып өзгешеликтерінің бир түрі. «Талас» деген ертеkte ағаш устасы, зергер, молла үшеуі жолдас болып баратырғанда, ағаш устасы ағаштан қуыршақ соғады, ал

¹ Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1949 жыл, 69-бет.

зергер болса оған кийим кийдиреди, молла жан береди. Ақырында сол қуғыршақ бір гөззал қыз болып, олардың алдында хызмет қылады. Усындай әжайып қубылыстар ертеңдердегі мифлик, тотемлик қалдықтарының белгілері дәрежеде орын алғанлығынан дерек береді. Ертеңдердегі усындай әжайып тууылыу мотивтері өзінше пайда болып жағынан бір қылы емес. Бұнда тотемлик және адамның дәслепки пайда болып қаққындағы мифлик түсиникти көз алдына елеслетеді.¹ Бұл мотивтер қаққықатлығында қыялий ертеңдердің өзине тән заңдылығына тийкарланған.

Ертеңдердің бұл түріндегі көзге тасланатуғын жөнінен бір әжайып нәрсе—жаслайынан жетім қалып, аянышты қалға түскен геройдың қус ямаса жеміс ағашлар тәрізіннен тәрбияланып кәмалға жетісіуі. «Егиз бала» ертеңдеріндегі балалар қус пенен ағаштың жәрдемі менен тәрбияланып шығады. Нәтижеде олар бирейі қус тәрізін, екіншісі ағаштың тилин билетуғын болады.

Базибір жағдайда ертеңде ана сүтинен айырылған жас нәрестени кийик емізип ғамхорлық етеді. Мәселен «Шәръяр» дәстанында кундеслердің опасызлығынан қуғындалада тири жетім қалған Шәръяр менен Әнжирмен кийик емізип, өлимен аман сақлайды және т. б. Усындай ертеңдердегі хайуанат және өсимликлер менен аяныштылық қатнас тек тотемизм диний тәсири және мифлик идеялар деп шекленбестен, улыума халықтың адамға қарған яғный жас нәрестеге болған шексиз сүйошилиги де. Бұнда халықтың дүньяға жаңа шыққан жас бөбектин қатарлы дүньяның қызығын көрип, жәмийет ушын пайдала келтирсин деген әрманлары және прогрессивлик ойлары екенлигин көриуге болады. Сөйтип, олардың адамзат жүрмейтуғын жерлердегі хәр түрлі мақулықты анық етип, өлимен арашалап алады.

Қыялий ертеңде адамның қусқа, хайуанға турмысқа шығып семья қурыу жағдайлары да ушырасып отырады. Булар ертеңдерде бір пүтин эпизодты қурап туратуғын болса, ал гейде усы эпизод еректің пүтинлей сюжетлик

бағытының түйини болып қалады. Ертеңдегі уақыя усы эпизод этирапында жәмлестірилип, бас геройдың басынан өткен уақыялары усы эпизод арқалы шешилип отырады. Бұл көринислер «Тыйын»¹ және «Алтын кесе»² ертеңдерінде характерли сүүретленген.

Ертеңдердегі усындай қус және хайуанлар менен турмыс қурыуынан әйемги жәмийеттегі адамлардың мифлик исенимлері менен тотемлик қалдықлардың излерин көреміз. Ертеңдегі адамлардың өткен дәуірдегі тәбият алдында, хайуанлар дүньясы алдында бағынышлық дәуірді басынан кеширген жағдайларын, оларда қандай да болмасын тәбияттан тыс күш бар деп исенген ой-сезимдерін көз алдына келтиреді.

С. А. Токарев бұл қаққында айта келип былай дейди: «Условия материальной жизни ориентировали их на окружающий животный мир, который должен был заполнить сознание человека того времени, а единственная форма связи, которая существовала в то время в первобытном обществе, кровно-родственные связи и служила моделью, по образцу которой человек только и мог мыслить связь между живыми существами. Несколько не удивительно, что человек и на внешнюю природу переносил кровнородственные связи».³

Булардан басқа хайуанлардың ертеңтин геройы менен тиккелей дос болып, ең жақын жәрдемши болып жағдайлары да жийи ушырасып отырады. Бирақ, қыялий ертеңдегі жан-жаныуарлар хайуанлар қаққынағы ертеңдердегідей тийкарғы образды йелемейди, ал булар геройдың мийнетин жеңилтиуге, олардың душпан үстинен жеңиске ерисип, мақсетлерине жетиуине қосымша персонаж ретінде қатнасады. Олар адам ушын көл жақындылықтар ислейди, душпанға басым келиу тәрептары болады. Базибір ертеңдерде адамның алдынан аяғына шөңге кирип, жаралы болып жатқан жолбарыс шығады. Адам оған жақсылық етип, шөңгесин алып тәуір қылады. Жолбарыс адамның хызметинде болып, көп жақсылықтар истейди.

¹ В. Я. Пропп. «Мотив чудесного рождения», ученические записки, ЛГУ, Ленинград, 1941, стр. 94.

² Қарақалпақ халық ертеңдері, Нөкис—Қазан, 1965, 92-бет.

¹ Қарақалпақ халық ертеңдері, Нөкис, 1949, 90-бет.

² (Автордың дала жазыуы, ОзССР Илимлер Академиясы, филиалы кітапханасының қолжазба фонды, № 40274.

³ С. А. Токарев. О происхождении и ранних формах религии, сб. Науки и религия», М., 1957, стр. 190.

Халық өзлеринің қыялынан туған геройларын қандай қорқынышлы іс-ер болса да қайтпайтуғын, айшылық жолды хәп заматта жүріп өтетугын, су салса батпайтуғын, отқа күймейтуғын, қылыш кеспейтуғын алысса алмайтуғын жауы жоқ еңшил, бахадар адам образында жасайды. Герой өзіннің хәк нийет менетшил, талай қыйыншылық сынақтан өткен ерлігі мен қарсыласқан жауын жеңіп отырса, усы жеңіс рине кәраматлы жәрдемшилеринің көмеги аз тәсир жасамайды. Олар бир топар ауылды бир дегенде жутатуғын әйдархә, бир тауды бир тауға соғыстырып жутат дәу, түйени түги менен жутатуғын ысқырысқан жолларды дегенине көндирип, айдауына жүргизе. Жер үстиндеги түе жердің астындағы, аспан әлеміндеги адам ушын үлкен қәуип тууғызатуғын тилсими жауызлар адам хийлесинен асып түсе алмайды. Олар қаншелли түрге енип хәрекет етсе де, адамдында әзизлик етип жеңилiske ушырап отырады. Бундәу тууралы К. Маркс: «Хәр бир мифология табият күшлерин қыял бойынша жеңип, өзлерине бағындырып, ақ қанына көнгизеди, сол қыял арқалы жеңилске ерисе. Олай болатуғын болса, сол табият күшлерин тийкарнан жеңип алған дәуирде ол мифология жоқ болады» дейди.

Қыялий ертеклердеги бас герой, орталық фигура адам. Ал ертеклердеги тилсимли затлар, қыялий персонажлар усы адам образын толықтырып, уақыял шийеленисиуи менен шешилиуине қатнасып отырады. Қыялий ертеклерде толып атырған әжайып тилсимли персонажлар ушырасады. Қарақалпақ ертеклерини мыналардан ибарат. Дала хайуанларынан: Жолбарыс, олар таутайлақ, қасқыр, арыслан, кийик; қулардан: қара қус, ғарға, қырғауыл, кептер, хәкке; жәнликлерден: тышқан, қумырсқа, жылан; үй хайуанларынан: ат, ит, пышық; суу жәнликлеринен; балық хәм т. б. Булар ертекте өзлеринің эпиуайылығы менен сүүретленбейді, ал олар ертеклердеги уақыяның барысында анау яна са мынау тилсимли хәрекетлери менен қатнасып отырады.

✓ Ертеклерде булардан басқа адам қыялынан жасалған

ған персонажлар бар. Мәселен, суймурық қус, жез тырнақ, әйдархә, мәстан кемпир, тарақ, сыйқырлы жүзик, кәраматлы таяқ хәм тағы басқалар. Бул жоқарыдағы персонажлар геройдың басына түскен нешше түрли қыямет жумысларын орынлауға, қәуип-қәтерли жерлерден аман өтиуине, қулласы мақсетке жетиуине ең жақын ғамхоршысы сыпатында сүүретленеди. Олардың гейпаралары гейде адам ушын үлкен қәуип тууғызып отырса, ал жез тырнақ, әйдархә ертекте бәрхә адамның қорқынышлы душпаны ретинде хәрекет етеди. Булар хәш уақытта адам ушын хызмет етпейди ямаса жақсылық қылмайды.

Қыялий ертеклердеги бас геройлар өзлерине ушырасқан қыйыншылықларды әжайып жәрдемшилердің көмеги менен жеңип шығады да, бас геройдың хәрекетини онша сезилерлик дәрежеде көринбейди. Бирақ бундай ертеклердің мазмунына тереңирек сер салып қарағанда, ондағы тилсимли әжайып жәрдемшилерге халық тәрепинен соншалық бай мазмун берилгени көринип турады. Халық ертеклериндеги тилсимли затлар менен әжайып жәрдемшилер геройдың хәлсизлигини көрсетпейди, ал мийнеткеш халықтың өз уәкиллериниң бахытқа ерисиудеги идеялары менен ушқыр қыялларының жыйынтығы екенлиги көринеди. Бул хәкқында М. Горький былай деп көрсетеди. «Ески ертеклер, мифлер, легендалардың сизлерге мәлим екенлигине гүманланбайман, бирақ олардың тийкаргы мәниси еле де тереңирек түсинилсе екен. Бул да әйемги замандағы адамлардың өзлериниң мийнетини жеңиллетиуден, өнимдарлылықты көбейтиуден, еки аяқлы хәм төрт аяқлы душпанларға қарсы қуралланыуын, сондай-ақ «арбау», «дууалау» сыяқлы күшли сөзлерди қолланыу арқалы табияттың адамларға стихиялық күшлерине тәсир етиуден ибарат»¹.

Турмыс ертеклеринде унамлы образлар халықтың ишинен шыққан өз уәкиллери болып, унамсыз типлер езиуши класстың уәкиллеринен ибарат болған еки тәрептин типлик образлары характерленсе, қыялий ертеклердеги образлар өзине тәң айрықшалықлары менен белгиленеди.

✓ Қыялий ертеклердеги унамлы хәм унамсыз образларды еки группаға бөлип қарауымыз керек. Бириншиси қә-

¹ К. Маркс. О критике политической экономии. Введение. М., 1949 г. стр. 225.

¹ М. Горький. О литературе. М., 1955, стр. 728.

димги адам типіндегі унамлы хәм унамсыз образлар. Булар езиўши хәм езилиўши класслардың ишинен шыққан, турмыста ушырасатуғын реал фигуралар. Ал олардың екінші типіндегі ямаса группасындағы унамлы герой ямаса орталық фигура адам болады деген унамсыз геройлар ямаса образлар болса адам қыялынан туўған қыялий, мифлик, сыйқырлы образлар болып есапланады. Мәселен дәў, мәстан кемпир, жезтырық хәм т. б. Бирақ бул унамсыз қыялий образлардың тең параларының базбир ўақытта унамлы тәрепин де есеп шығармаўымыз керек. 7

Биз сөз етип отырған қыялий ертеклердің соңғы группасындағы геройлар арасындағы қарама-қарсылық көпшилиқ қыялий ертеклердің пүтини менен сюжетті мазмунын қурап турады. Бундай ертеклерде хешқандай класслық талас-тартыс хәм көзқараслар сезилмейді. Ол ҳаққында бир аўыз гәп те болмайды. Бул ертеклерде герой өзлериниң жекке тиришилиги ушын ямаса бегили бир муғдардағы халықтың мәплеринде жүрген болып сүўретленеди. Бундай ертеклерде геройдың ис ҳәкетти қыз излеў, семья қурыўында көринеди. Усында жүрислеринде геройға ҳәр түрли әжайып жаўыз күшлер ушырасады, олар менен жекпе-жек айқасқа түседі. Олар өзлериниң батыл ҳәрекетлери хәм мифлик фантастикалық жәрдемши жолдаслары менен жеңис ерисип отырады.

Қыялий ертеклердегі бас қаҳарманның тиришилиги ушын ҳәр түрли жұмыс ислеўинде ямаса қалыңлық тәлкеўинде көриниўи хәм усындай жағдайларда олардың ҳәр түрли тосқынлыққа ушырап отырыўлары тийкарлы да қурылған ертеклик сюжетлер әйемги дәўирдегі халық мийеттиң социаллық жағдайларынан хабар береді. Бундай «Қорқақ шал»¹, «Арық Мерген»², «Табылмас дәмділік»³ хәм т. б. ертеклер дәлил боларлық.

Ертеклерде ең кишкене бала ямаса қыз көбирек тәлкек алынады хәм орайлық фигураны ийелейди. Булардың унамлы образ болып көбирек сөз етилиўи тек қарақалпақ ертеклеринде ғана емес, ал басқа да халық

лардың ертеклеринде де жийи ушырасып отырады. Киши бала ағаларының питкере алмаған жұмысын питкереди. Ол хәммесинен де күшли, ҳақ кеўил, ата-анасының, халқының исенимин хәқлайтуғын болып сүўретленеди. Семьясы ушын, халқы ушын қәўип туўдыратуғын ишки хәм сыртқы душпанлардан аман сақлап қалатуғын усы киши бала.

Ертеклердегі усындай киши бала образының айрықша унамлы образ сыпатында характерлениўиниң бир қанша халықтың этнографиялық жағдайлары менен ортаганикалық байланыста болып кететуғынын көремиз. Қарақалпақ халқының дәстүринде көп балалы ата-ана қартайған ўақтында киши баланың қолында қалыўы керек. Буннан соңғы ата-ананың тәғдири көбинесе усы киши баласының мойнына жүкленеди. Бул бир жағдай болса, екіншиден баланың ең кишкенеси басқаларына қарағанда ата-анаға сүйкимлирек хәм ысық көриниўинде сезиледи. Әлбетте, бул жерде басқа балаларын ямаса үлкенлерин жек көреді деген мәни шықпаўы керек. Усындай ата-ананың киши балаға болған айрықша көзқараслары олардың образын артықмаш етип жасаўына қосымша деталлар болыўы да мүмкин.

Қыялий ертеклерде унамлы геройлар хешбир жан жетип бара алмайтуғын узақ жолларға шығады. Геройдың узаққа жол жүриўи ҳәр түрлилиги менен көзге түседі. Базбиреўлери түсинде көрген пери қызын излеп шықса, гейпаралары турмысына зәрүрли болған нәрселерди излеп келеди, ал бир қаншалары зулым патшаның буйрығы менен барса келмес жерге кетеди. Булардың баратуғын жерлери менен жүретуғын жолы адам баласы баспаған, көрмеген жерлер. Герой бундай жерлерге өзлериниң әжайып жәрдемшилери арқалы аспан менен, гә жердин асты менен барады.

Қыялий ертеклерде қызлар қараса көз тоймайтуғын, күн десе көзи бар, ай десе аўзы бар етип көрсетиледи де, усындай адам қыялынан туўған қызларды өлимнен қорықпайтуғын епшил, баҳадыр жигит табады. Қыз оның ерлиги менен турақлы суюшилиги ушын өмирлик жолдасы болады. Жигит өзиниң сүйген ярына мухаббаты менен қосылып қоймай, ол қыз ямаса қыздың атасы тәрепинен алдына қойылған үлкен сынақларды, шәртли жұмысларды орынлап қосылады. Халық сон-

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. т. I. с. 31—33.

² Арық Мерген, «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1965.

³ Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1949, 26—30-бб.

дай аты шыққан гөззал қызды хеш қыйыншылықта қорықпайтуғын, он бармағынан хөнери тамған жигитке қосады. Сол жигиттің образы арқалы тиришилик ушы керекли жақсы ислерди ислетип, тилеклери менен қыялдарын жигиттің образы арқалы береді. Мәселен, бір ертеkte патша қызын алатуғын жигитке мынадай шәр қояды: Бір түнде дәръя қазасаң, оған жерден тиреу сиз, аспаннан сүйеусіз көпир саласаң хәм бир пақшасы алтыннан, бир пақшасы гүмистен жай саласаң сонда қызымды беремен¹ дейди. Жигит шәртти орынла қызға үйленеди.

Усындай сулыұ пери қызына ямаса патша қызына қой бағып жүрген шопан тазша бала, жарлы жигит, патшаның ямаса кәмбағалдың киши баласы үйленеди. Бірақ, булар парахат семья қурып кете бермейди. Булардың гөззал ярлары патшаның көзине түсип жигит патша тәрәпинен узақ жолларға кетиуіне сазыуар болады.

«Төрт Абдулла»² деген ертеkte патша Абдуллань хаялын өзине хаяллыққа алыу ушын оны Мысыр шә хәріндеги патшаның қызын алып келиуіге жиберсе. «Гүлзәмзе»³ ертегиндеги жигиттің хаялын алыу ушын патша оны теңиз қойының терисинен тигилген шөгир мени тауып келиуіге, хинжили қойдың терисинен тигилген тонды, Гөйіқап тауындағы тулпарды алып келиуіге адам баралмас теңиздің ортасындағы Гүлхагига, Гүлзәмзе деген перинің қызларын алып келиуіге жумсайды. Ал, «Гүлзийба»⁴ ертегинде патша Мийтинди өлтирип, хаялын алыу ушын жолбарыстың тисинен жай салыуға сүймурық қустың қанатынан жай тайып етиуіге хәм өлген атасынан хабар алып келиуіге буйрық береді. Бірақ, бул узақ сапарға жолланған унамлы герой душпанның ойлағанындай болып шықпай, тапсырған жумысын питкерип, душпанның алдында мәртебесин жоқары қояды. Олар көрген мийнетлеринің рәхәтин өзлери көреді, қасарысқан душпан жоқ етиледі.

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I, М., 1951, 31-бет.

² Карақалпақ халық ертеклери, Нөкис, 1956, 30-бет.

³ Карақалпақ халық ертеклери, Нөкис, 1949, 9-бет.

⁴ Карақалпақ халық ертеклери, Нөкис—Қазан 1965, 77-бет.

Ертеклерде унамлы геройлардың узақ хәм қәуипли жерлерге барыуы бир рет, гейде үш, төрт ретке шекем қайталанады. Герой усундай қәуипли жерлерге кетип баратырып, өзіне исенимли әжайып жәрдемшилерди қолдас етеди, болмаса олардың дослығы ушын әжайып күш алып кетеди. «Гүлзийба» ертегинде Мийтин деген жигит биринши рет жолбарыстың тисинен жай соғып келиуіге кеткенде, аяғына шөнге кирип жүре алмай жатырған жолбарыстың аяғындағы тикенди алады. Жолбарыс оның еткей жақсылығы ушын жолбарыслардың азыу тислеринен салынған жай менен Мийтинди ханның сарайының алдына алып барады. Екинши рет сүймурықтың пәринен исленген жайды алып келиуіге кеткенде, жолда сүймурықтың баласын жутайын деп атырған әйдарханы өлтиргени ушын сүймурық қус Мийтиннің жумысын питкереди. Ал, үшінши ретінде патша өлген әкесинен хабар алып келиуіге жиберген Мийтинди өртеп атырғанда, оны сүймурық қус алып ушады.

Қыялий ертеклерде патшалар тәрәпинен өлген әкесине жумсау шәрти қарақалпақ ертеклерінде жиий қайталанып отырады. Бул зулым патшалар тәрәпинен ең соңғы хәм ең ауыр жаза ретінде қолланылады. Ертеклердеги бул шәрт хәмме уақытта сол патшаның өзинің отқа салып өртеп жиберилиуі менен орынланады. Солай етип, ертеклерде ушырасып отыратуғын хәр қандай зулым күш, жаманлық пенен жауызлық халық геройына қарсы қойылған менен әдиллик пенен жақсылық өз қақыйқатлығы менен табысқа ерисип отырады.

Қыялий ертеклерде пери қызлардың образы көбирек көзге тасланады. Олар күтә сулыұ, ай десе аузы бар, күн десе көзи бар етип сүүретленеди. Булардың жүретуғын жери менен болатуғын орны алты айшылық көли бар, алты айшылық шөли бар жердин түкпири, ертеклик легендалық орын Гөйіқап тауының арасы болып көрсетиледи. Олар хәр түске енип отырады. Пери қыздары қара қус, кептер, жылан, қаршыға, құлласы не болғысы келсе, сол болады. Олар қаншелли тилсимли қасийетке ийе болса, геройдың бахытқа жетисиуіне соншелли үлкен көмеги тийеди. Мәселен, «Гүлзийба» ертегинде жарлының ең киши баласы үйленген пери қызының образы былай етип сүүретленеди: «Пери қызы

көраматы менен қанатын шығарып жерди бир сыйла
жиберип еди, көк тастан сарай пайда болды... Пери қы
зы түрли адамзат билмейтуғын жақсы дәрилер м
нен жигиттиң басының жарасын тез күнде сауалтты.
Жигит келсең кел деген бир пәкизе, хошхүрей
болды да турды», Ертеклердеги - пери қызлар қанше
ли гөззал етип сүүретленсе де, бәри бир адам қасийет
ине ийе болып қалады. Сулыұ ҳаял-қызларды пери д
генде ол гөззал, теңи-тайы жоқ сулыұ деген мәнини а
латады.¹

Қыялий ертеклерде пери қызларының образы менен
қатар қәдимги жай адам ҳаял-қызлар образы да белг
ли орынды ийелейди. Ертеклердин бул түриндеги ҳая
қызлардың образы тек ғана ақыллылықтың, тапқырлық
тың ийеси болып қалмастан, ал батыр физикалық күш
менен жауынгерлик қасийети менен характерленеді.
Қызлардың ерлер менен тең батырлық ис көрсетиуи ха
лық ертеклеринде де жиий ушырасып отырады.²

«Шайхы-Аббаз»³ ертегинде палұан қыз кимде-ки
ниң күши басым келип гүресте жықса, соған тийеме
деп өзиниң алдына мақсет етип қояды. Солай етип, о
Шайхы-Аббаз деген жигит пенен үш күн гүресип, ақ
рында Шайхы-Аббаздың күшлилигин мойынлап қосы
лады. Мысалы, Махмуд Қашқарийдин «Девону Луғотит
түрк» деген мийнетинде: «қыз бенен ойнама, өйткені
олар күшли хәм сени жеңеди, жас қысыр бийе менен
бәйгиге түспе, ол айғырдан гөре күшли, ол хәм сени
үстиннен жеңиске ериседи. Бул мақал қоқан қызлар
дың бири Султан Масхурдин некелеу тойында өзиниң
ериниң аяғынан шалып жыққаннан кейин қоқандылар
да пайда болған⁴ деген тарийхый эпизод берилген.

Ҳаял-қызлардың усындай дене күши жағынан ер
лерден кем турмайтуғынын дәлиллейтуғын қызық факт

¹ М. И. Афзалов. Узбек халық эртаклари ҳақида. Ташкент, 1964, 46—47-бетлер.

² Қ. Мақсетов. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Қырк қыз». Нокис, 1962, 61-бет.

³ Қарақалпақ халық ертеклери. Нокис—Қазан, 1965, 126-бет.

⁴ Махмуд Қашқарий, Девону Луғотит түрк, 1 том, 1960, 138-бет.

лерди Қ. Мақсетовтын «Қарақалпақ қаҳарманлық эпо-
сы «Қырк қыз» деген монографиялық мийнетинен кө-
риуге болады. Қ. Мақсетов бул мийнетинде XIII-әсир-
дин аяғы, XIV-әсирдин басында жасаған Венеция сая-
хатшысы Марко Полонын гүрринлеринен қызықлы бир
мысал келтиреді: Хайду деген патшаның күтө күшли,
палұан қызы болады. Қыз кимде-ким гүресип жықса,
соған тийетуғын болған. Бирақ, оны жығатуғын хеш-
ким болмаған¹. Автор бул мийнетинде бул қыз ҳақый-
қый тарийхта болған деген В. Бартольддың пикирин кел-
тиреді. Солай етип усындай тарийхый фактлер ертекл-
лердеги күшли, палұан қызлардың образын жасауда
қосымша материаллар болуы мүмкин.

Әжайып персонажлардан есапланатуғын Суймурық
қус ертеклердин бул түринде белгили орынды ийелей-
ди. Суймурық қус қыялий ертеклерди геройдын ең жа-
қын әжайып жәрдемшилерииниң биринен есапланады.
Адам ҳәр уақыт Суймурықтың уясының үстинен шыға-
ды. Суймурықтың палапанын шағайын деп, ямаса жу-
тайын деп турған жыланды хәм айдарҳаны өлтиреді.
Суймурық келеринде дауыллатып, жауынлатып келеді.
Ол адамның бар екенлигин ийисинен билип отырады.
Суймурық қус ертекте адамның жақсылық еткени ушын
геройдың хызметинде болып, оларды қәлеген жерине
апарып отырады.

Қыялий ертеклердеги сыйқырлы әжайып жәрдемши-
лер геройға хызмет еткенде, анау ямаса мынау жұмыс-
лардың хәммесине де қатнаса бермейди. Олар хәрқый-
лылығы менен сүүретленеди. Олардың хәрқайсысы
хәр түрли жұмысты атқарады. Мәселен, Суймурық қус
геройдың узақ жолын қысқартуу ушын пайдаланып
отырады.

Қақарақалпақ қыялий ертеклеринде усындай әжайып
жәрдемшилерден гилем, ағаш ат, дәу перилер геройдың
узақ жолын келтертип, мийнетин жеңиллетеди. «Тыйын»
ертегинде қара қус Тыйынды арқасына мингизип, адам
баспаған жерлерге жумсаған патшаның жұмысын пит-
керип қайтыуға көмеклеседи.

Бул ушатуғын әжайып персонажлар геройды душ-

¹ Қ. Мақсетов. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Қырк қыз», Нокис, 1962, 21—22-бетлер.

паннан қашса қутқартып, қуўса жеткеріуіге жәрдемлеседи. Қулласы булар геройдың мақсетке жетісіуі ушын пайдаланылып отырады. «Ағаш ат»¹ деген ертеkte жигит ағаш атына: «Кәне жаныўар мени үйге апар, жылдам ата-анамның дийдарын көрсет» деп секирип үстине минип, көзин жумады. Бир ўақытта ат көзинди аш, келдиң дегендей қатты оқыранып кисинейди. Жигит көзин ашып-қараса, өзиниң үйине келип турғанын көреді».

Қыялий ертеklepде усындай узақ жолларды келтертетуғын әжайып затлар менен бирге, алыста болып атырған ўақияны көре билетуғын кәраматлы затлар да қатар сүүретленеди. Олар өзлериниң усындай кәраматлы қасийетлери менен ертектиң сюжетлик мазмунын толықтырып турады. Бундай ертеklepдеги қасийетли әжайып затлар ертектиң мазмунына тосыннан қосылып келместен, ал геройдың зәрүрлигине тийкарланған болып сүүретленеди. «Ақыллы қыз»² деген ертеkte уш ағайинли жигит сүйген қызына сыйлық ушын үшеуіш түрли зат алады. Биреуі айна, екіншиси ушар гилем, ал үшіншиси өлини тирилтетуғын алма алады. Олар усы затларды алып болып айнаға қараса, сүйген қызының қәсте болып жатқанын көреді. Үшеуіш ушар гилемге минип, ушып келип, алманы ийискетип қызды аман алып қалады.

Ертеklepдеги усындай сүүретлеулерде халықтың адамға зәрүрли жақсы нәрселерге болған қыяллары менен әрманлары жүз береді. Бунда дүньяның төрт бурышын аралап, дүньядағы болып атырған исти көз алдымызда көрип отырсақ екен деген идеяларды көремиз. Мине, бул әжайып затлар герой қандай жақсы нәрсени ойласа, соның ойлағанындай болып шығады. Хәттеки, өлим алдында жатқан қәдирли адамын аман алып қалады. А.М.Горький ертеklepдеги усындай халықтың ушқыр қыяллары менен әрманларының көринислерин айта келип былай деген еді: «Ертеklepде адамлар «ушатуғын гилемде» қаўада ушады, «тез жүр-тиш етик пенен» жүреді, жанлы хәм жансыз суў бүр-

¹ Қарақалпақ халық ертеklepери, Нөкис, 1956, 114—119-бетлер.

² Бул да сонда, 7—14-бетлер.

кип өлини тирилтеди, бир түнде үлкен сарайлар салып шығады, улыўма алғанда ертеklep мениң алдымда жақсы турмысты әрман еткен қандай да бир еркин, қорықпайтуғын күши бар басқа бир турмысқа жол ашты»¹. Усылар менен қатар қыялий ертеklepде өлини тирилтетуғын хаса, қамшы ямаса таяқ, көринбейтуғын кураш, хәбизәбзәмниң суўы—булардың хәммеси геройдың душпаннан өш алыўға, бахытқа жетісіуіне қолланылып отырады.

Қыялий ертеklepде, унамсыз образлардың бири—патша образы болып есапланады. Қарақалпақ ертеklep-ринде «патша» сөзи гейде «хан» деп те айтылады. Бирақ бул екеуі де бир сөз, бир мәнини аңлатады.

Хан (патша) тек жәмийеттиң классқа бөлинген дәуиринде ғана езиуши класстың ўәкили болып қалмастан, ал жәмийеттиң классқа бөлинбестен бурын да түрк туқымлас халықлар қәўиминде де болғанлығы хәққында А. В. Гребнев «Тувинский героический эпос» деген мийнетинде көрсетип өтеди. Ол халық мийрасларында «хан» хәм «қатын» сөзлериниң белгили дәрежеде орын алғанлығын айтады. Хан-геройға ямаса батырдың қалыңлығының әкесине қарсы туратуғын душпан. Қатын—жыр текстлеринде ханның хәм хәр қандай персонажлардың хаялы.² А. Н. Бернштам да Хаан хәм қадын терминлериниң ең дәслепки шығысы классыз жәмийет дәуирине туўра келеди деп есаплайды. «Қадан» хәм «Қатун» термини хәзир басқаша мәнини аңлатады. Оның пайда болыуын әйнемги коммунизм дәуиринен, анығырақ айтқанда аналық, оннан соң аталық дәуирден излеу керек, деп көрсетеди.³ Усылар менен бирге А. Н. Бернштам қаған (қатын) бир ўақытларда урыў басшылары, әскер басшысы хызметинде атқарғанлығын айтады.

Класслық жәмийеттен бурын ханның болыуы хәм хаяллардың (қатынлардың) белгили бир қәўимди, урыўды басқарыулары ески жазба естеликлер менен

¹ М. Горький. О литературе, «О сказках» М., 1955, стр. 802.

² А. В. Гребнев. Тувинский героический эпос. М., 1969, стр. 46.

³ А. Н. Бернштам. Социально-экономический строй орхоннисейских тюрок, VI—VIII вв.; стр. 103—109.

бирге, қарақпақ халқының аўызеки мийрасларында сәўлеленип отырады. XIX әсирдің екінші ярымында рус саяхатшысы Н. П. Каразин Шымбай районнан жазып алған «хаяллар ханлығы ҳаққындағы ертектің қысқаша мазмуны мынадай: Бурынғы өткен заманларда Самиром деген бир қалада үлкен ханлық болады. Бул ханлықтың басында Занай деген хаял отырған. Оның дийўанбеги, ләшкерлери, судья, ҳәттеки қазаының қапталында отыратуғын моллалары да хаяллардан болған. Бул ханлықтағы халықты судлаў, аңлашығыў, урысқа атланыў—хәммесин хаяллар ислейтуғын болған, ал еркеклер болса, үй жумысын ислеп, балалар жубататуғын болған.

Бир күнлери Занай жүкли болып, ул туғады. Балаға Искендер деп ат қояды. Арадан он жыл өтеді. Еркектер Искендерди хан сайлап, хаял ханлығына қарсы шығады. Булар арасында үлкен урыс болып, хаяллар жеңіп шығады. Искендерди қолға түсіреді. Искендерди дарға асайын деп атырғанда, хан Занай болған уақыттарды айтып, сол жерде өзине пышақ урып өледі. Соннан кейін ерлер қураллы көтеріліске шығып, хаял ханлығын жоқ етіп, хан еркектерден болады.

Мине, бул ертектің сюжетлик мазмуну матриархаллықтың ыдырып, жәмийетлик исти басқарыу ерлердің қолына өтиу дәуирин сәулелендіреді. Хаяллардың урыу басы болыуы, урыудың ураны хаяллардың аты менен «Арыухан», «Ақшолпан» деп аталуы бір уақытларда хаяллардың халық хожалығында тұрған белгилі рольері менен характерлениуі тиіс. Солай етип, базбір мазмуну бойынша ески дәуірдің сәулелендіретуғын қыялий ертектерде фигураланатуғын ханлар (патшалар) класслық жәмийеттен бұрынғы ханлар болып, соң ертектер өзлеринің қалипlesiу дәуірінде соңғы класслық жәмийеттегі ханлардың (патшалардың) образлары менен толықтырылған болыуы мүмкін деген пикирде болмақшымыз. Әлбетте, булар ертектердің пайда болыу хәм қалипlesiу дәуірін изертлеу проблемасында бірқанша анығырақ шешилиуі сөзсиз.

¹ Қ. Мақсетов. Қарақалпақ қахарманлық эпосы. «Қы-
рық қыз». Нөкис, 1962; 60-бет.

Патша мийнеткеш халықты хәр түрлі жол менен езеді хәм басқыншылық етеді. Ертеклердин бул түриндеги патша образын турмыс ертеклериндеги патша образынан да күшли, қатал етип жасайды. Қыялий ертеклердеги патшалар халық қахарманларын азап-лап өлтириудің жолын ізлеп, оларды ықырысқан әйдархаға, ат туяғы баспаған қәуипли жерлерге жумсап жибереди. Олардың өлимин шыбын шелли көргисинде өлим жазасына ушырайды. Усындай зулым патша образын «Гүлзийба», «Төрт Абдулла», «Гүлзәмзе» ертеклеринен көриуге болады.

Қыялий ертеклерде адам ушын үлкен қәўип туўдырып отыратуғын әжайып персонажлардың бири жылан хәм әйдарха. Булардың қыялий ертеклерде унамсыз жаўыз күш болып сүүретлениўинде шынлықтың элементи бар. Жылан өзиниң жаратылысында адамға зиянынан басқа ҳеш қандай пайда келтирмейди. Олар усындай жаратылысындағы қасийетлерине қарай, ертеклерде унамсыз характериинде сүүретленеди. Оларға ертеклик бояў берилип, әжайып етип көрсетеди. Жылан ертеkte өз тәбиятындағы формасында келмей, олардың басы жетеў болып сүүретленеди. Олар адамды зәхәрлеп қоймастан, пүтини менен жутып жибереди, ҳәттеки бир патшалықты жутатуғыны сүүретленеди. Ертеkte бир де жылан делинсе, гейде әйдарха деп әңгимеленеди. Соған қарағанда әйдарха жыланның халық ертеклеринде фантазияластырылған формасы болыўы итимал.

Базбир ұақытта қыялий ертеkte жылан адам менен дос болып геройдың мақсетке жетисиўине жәрдемши болады. Бирақ, булар адамға-тиккелей жақсылық етиў ушын ушыраспайды, ал герой олардың анаў ямаса мынаў кәуиптен қутылыўы ушын жақсылық етеди. Мысалы, «Қудабай мерген» деген ертеkte Қудабай өрттен қашып киятырған әйдарҳаны қутқарғаны ушын әйдарҳа оған қора-қора мал береди. Ертеkteги бул эпизодлар ҳеш ұақытта жақсылыққа жаманлық жоқ, жақсылыққа жақсылық болсын деген халықлық идеяның өз гезегинде ислетилгенлиги байқалады.

Қыялий ертеклердегі унамсыз қәуипли күшлердин бири дәўлердин образы болып есапланады. Дәў ертек-

лердің бұл түрінде жийи ушырап отыратуғын типтік фигуралардан саналады. Дәулердің портрети таң қаралық үлкен, ақылға сыйымсыз әжайып етип сұұретленеді. Гейде олардың көзи биреу, ол да болса тас төбесінде болып сұұретленеді. Құлласы, адам ушын көқынышлы, қара күштин ийеси, жауыз образында сұұретленип отырады. Олардың жүретуғын меканы таулардың, жыралардың арасы, үңгирдің ишінде жасырынып турады. Олар адамды өлтирип ямаса әшкаралап қоймастан, адамды тамағы ушын жейди. Олар геройға билқастан қаслық ойлайды. Бирақ, булар қанша үлкен күшли болған менен хеш қандай адам алдында, халық қахарманы алдында өзлериниң жауызлық күшлерин толық түрде иске асыра алмайды.

Дәу менен ертектеги унамлы герой арасындағы ушырасыулар жай парахатшылық жолы менен болмай, булар, бир-бири менен хал сынасады. Жекпе-жек айқаскүтүседі. «Жарты тери» деген ертекте Жарты тери үлкен дәу менен үш күн, үш түн алысып, ақырында дәудің басын қылыш пенен алады. Гейде дәулердің күши адамның күшинен басым келип отырады. Бундай жағдайда дәудің хаялы геройға жәрдемге шығады. Ол дәудің аяғының астына тары шашып жибереді. Дәу тарыға тауып жығылады. Соннан кейин герой дәуді өлтиреді. Усындай дәулердің геройға басым келиулері хәм геройды душпаннан арашалап алыуда оған жақын адамдардың жәрдем бериулерин қарақалпақ дәстанларында көреміз. Мәселен, «Қоблан» дәстанында Қоблан Көбикли дәуден қысылып турғанда, изинен қайнағас Қараман барып, дәуді өлтирип, Қобланды аман алыаалады хәм т.б.

Ертекте дәулердің қорқынышлы тулғасына қара күшин де әжайып етип көрсетеді. Хәтте, олардың жаны өз денесінде болмай таулардың арасында, үңгирдің ишінде ямаса сандықтың ишіндеги кишкене сандықшадағы кептерде болып сұұретленеді. Бундай жағдайда дәуді қолға түсириуде қахарманлық күш пенен қатар хийлеликти де зәрүрлик етеди.

Қыялий ертектелдеги унамсыз типтик образлардың бири мәстан образы. Мәстан ертектелде гейде жалмауыз кемпир, мәстан кемпир, мәстан мама, болмаса сыйқырлы мама болып аталады. Мәстан кемпир қыялий

ертектелде адам фигурасында сұұретлеген менен оның жауызлық қасийетине қара йпортретин қорқынышлы әбеший етип көрсетеді. Оның ишки психологиясы қандай болса, сыртқы формасын да соған сәйкес етип жасайды. Ертекте оның сыртқы фигурасын былай етип характерлейди: «топпысы тозған, еки қулағы дизесинен озған», «сұйретилген шашы, қалтыраған басы, тиркисленген аяғы, қолында иймек таяғы, масаладай жанған көзи, тап хайран қалғандай өзи» хәм т. б.

Мәстан кемпир ертекте геройға өзиниң жауызлық қара күши менен тиккелей ашықтан-ашық қарсы шығып отырмайды. Ал, ол бийшарасы шығып, мүләйимсип, ғамхорын ойлап жалынып, жаны ашып ушырасады. Оның сыртқы жағынан жаны ашыған менен иши жаманлық пенен жауызлыққа толы. Ол өзиниң жууұхалығы менен геройды қолға түсиреди. Мәстан кемпир образының унамсыз характери қыялий ертекте еки бағытта көринеді. Бириншиден, мәстен кемпир унамлы образға ямаса геройға тиккелей өзиниң жауызлық нийети менен ушырасып отырса, екінши тәрәптен ол зулым патшаның, қара нийетли күндес қатынлардың харам нийетин иске асырыушы қанлы қуралы хәм мәккар душпан образында сұұретленеді.

«Гүлбасқан»¹ деген ертекте Гүлбасқан жолдаслары менен аңға кеткенде үйине мәстан кемпир келип, Гүлбасқанның хаялына басын қаратып, санына ийне суғып қанын сорып кете береді. Бирақ, мәстан кемпир қанша күшли болған менен халық қахарманының күшине шыдам бере алмайды. Гүлбасқан мәстан кемпирди айқасып жығып, оның сыйқырлы күшин өз мәпине жумсатады. Гүлбасқан өзиниң көзи жоқ хәм қолы жоқ еки достын мәстан кемпирге жуттырып, досларын көзли хәм қоллы қылдырады.

Мәстан кемпир образы қыялий ертектелде жай унамсыз адам образында емес, ал әжайып сыйқырлы хәрекетлери менен сұұретленеді. Мәстан кемпирдің басын кесип алған менен өлмейди. Ал, басы жумалап жердің астына түсип кетеді. Бундай жағдайда мәстан кемпирдің сыйқырлы хәрекетине унамлы геройлардың

¹ Қарақалпақ халық артеклери, Нөкис, 1949, 65—69-бетлер.

сыйқырлы бұйымдары қарсы қойылады. «Үш қыз»¹ деген ертеkte Мәстан кемпир қыздардың кейнінен жеткенде олар «тоғай бол» деп тарағын таслайды, тара тоғай болады. «Терең дәрәя бол» деп айнасын таслайды, айна дәрәя болады. сөйтіп, мәстан кемпирден құтылады.

Мәстан кемпирдің усындай типтік унамсыз образы ертеkte көрініп қоймастан, қарақалпақ дәстанларында да унамсыз типтік образында сүретленеді. Ол дәстандарда да унамлы образды қолға түсіріу ямаса жоқ етіп тәрепінде көрініп отырады. Ол жуушалық хәм мәккарлық пенен қандай жаманлық іслер болмасын іслеуден бас тартпайды.

Ертеkteдегі мәстан кемпир образы арқалы опасы сатқынлық қусаған жаман қасиетті де көреміз. Ол қажерде жаманлық-ис болса, сол жерди табады. Ар-намысын алтынға сатады. Оның усындай қарамлық сатқынлығы менен аш көзлігін «Абат батыр»² ертегиндегі патшаға айтқан сөзінен көріуге болады. Ол патшаға «Жеті ләген алтын берсең Абат батырды өлтіріп, қызды әкеліп бермең» дейді. Бірақ оның бундай қарамлықтары іске аса бермейді, ол әділлік тәрепінде өз жазасын алады.

Қыялий ертеkteлер өзлерінің мазмұны бойынша сыйқырлы хәрекет хәм қуры қыялдан ибарат емес, ал онда өткен дәуірлердегі адамдардың тиришилигін көз алдына елеслететұғын турмыслық деталдарды байқауға болады. Бұған «Арық мерген» деген ертеkte характерли мысал бола алады. Ертеkteдің сюжеттік мазмұны әйемгі жәмийеттегі адамдардың күн көріс жағдайларының аңаулаушылық пенен байланысы болып келгенлігінен дерек береді. Бунда адамдардың белгілі бір халық (народность) дәрежесіне көтеріле алмаған, ал қәуімлік, рулық дәуірди бастан кешіріп атырған бір дәуірди сәулендиреді.

Тарихтың көрсетіуі бойынша адамлар ең дәслеп аң аулап күн көріс еткен. Соңын ала шаруашылық, оннан кейін дийқаншылық пенен машқул болған. Ф. Энгельс өзінің «маймылдың адамға айналыу процессінде

ийнеттің роли» деген мийнетінде адамлар ең дәслеп көсімлік ауқатын тутыныу менен бір қатарда гөш тутыныуға өтіуді өз ишіне алғанын» айта келіп, «Аңшылық пенен мал шаруашылыққа қосылды, ал оған ийиу хәм тоқыу, металлды қайта іслеу, гүлалшылық, кемешілік іслері қосылды. Майда хәм өнерментшілік пенен бирге, ақырында, искусство хәм илим пайда болды»¹ дейді. Ф. Энгельс көрсеткеніндей адамдардың іскерлігінің артыуы менен мийнет құралларының ражланыуынан жәмийеттік дүзилістің де хәуиж алып өсіп отыратұғынын көреміз. Нешше мың жыллар бұрын адамлар басынан өткерген бұл тарихый қубылыс қыялий ертеkteлерден баслап турмыс ертеkteлерінің мазмұнында сәуленіп отырады.

Ал биз айтқан «Арық мерген» ертегинде ең ескі замандағы адамдардың күн көрісін сәулендиретұғын белгілер бар. Бұл ертеkteдің мазмұнындағы адамлар өзлерінің тиришілік етіуін ушын қолайлы қоныс ізлеген де шаруашылық ямаса дийқаншылық етіуін емес, ал аухат етіуін ушын зәрүрлі болған аңның көп жерін ізлейді. Арық мерген Қаралы деген жерге барады. Ол жердегі жыртқыш аңдарды құртып, тек елінің хәжетіне жарайтуғын түлкі, қоян, тыйын, кийік, қулан, мал, ақбөкеп қусаған аңдарды қалдырып, елін көшіріп әкеледі. Арық мерген бундай жерди ап-аңсат таппайды, ол бір неше рет қәуіпке ушырайды. Өзіне қарсы топылған жезтырнақ пенен таутайлақтарды өлтіреді.

Солий етіп усы ертеkteдің мазмұнынан адамдардың еле шаруашылық, дийқаншылық пенен шуғылтанбаған уақытындағы бұрынғы турмыс тиришілігінің картинасын көреміз. Өйткени ертеkte аңшылықтан басқа турмыслық мотивлер жүз бермейді. Сондай-ақ бұл ертеkte анау ямаса мынау адамлар хәм класслар арасындағы конфликт ушыраспайды. Ал, қарама-қарсылық, конфликт адам менен тәбиат арасындағы хәм хайуанлар, әжайып персонажлар арасында ғана болады.

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I, М., 1951 стр. 272—275.

² Қарақалпақ халық ертеkteлері, 1965-жыл.

¹ Ф. Энгельс. Маймылдың адамға айналыу процессінде мийнеттің роли. Нөкіс, 1956, 14-бет.

Ертеклер халық аузында айтылымы бойынша бірнеше жүз жылларды артына салған. Ертеклер өзлерінің дәреуі дәуіріндегі сюжеттік мазмұнын сол күйінде сақламастан, атадан-балаға, біреуден-біреуге өткізіліп, көп өзгерістерге ұшырап келген. Оның менен бірге хәрқыйлы тарихый дәуірдің социальдық жағдайларын өз мазмұнында сәулелендіріп, халық бір жәмийеттегі адамдардың саясий-экономикалық турмысына, дүние таныу көз қарасларына байланысты қайта ісленип, мазмұнын байытып отырған.

Қыялий ертектерде бұрынғы адамдардың күн көрісі, дүниеге көз қарасы сәулеленуі менен бірге сонымен уақыттағы халықтың басынан өткен тарихый уақыттар да жүз береді. Ертектердің, бұл түрінде жарық көрген бай, хан, патша, ұзир, сәудегер, баққалшы, ишан, молла хәм т. б. хәр түрлі жәмийеттің қатламдары мен ішкі іс-сәлемі өзгешеліктері, салт-санасы көрініп отырады.

Халықтың нешше мың жыллар бойы әрман еткен ертектері, аспан әлемінде ұшып, жеті қабат жердің бетіне саяхат етуіндегі ұшқыр қыялдары хақықаттықтан алыс емес екенлігін турмыс фактілері менен дәлелдені. «Қарамағалы ертек өзлерінің көз алдында қалыптасуына шындыққа айланғанын, батырлық фантазиямен қоса етіп реалдық белгілеріне иіе болғанын миллиондаған адамдар»¹ өз көзлері менен көріп атырғандығын бұған космослық корабльдердің аспан әлемін шарлауы менен ұшып жүргені дәлел болады.

Қыялий ертектердегі уақыттың көре алатын сыйқырлы айна, өлімнің тирилетуі мен қарамағалы қаммен, әбізәмзәмнің суы—усылардың хәммесі де илгері білімге жетісуіндегі халықтың әсірлері дауамындағы әрман қыялдарының көрінісі еді. Бұл жақсы үміткерлері менен тилектері өзлерінің ойлағандарындай іс-асқанлығын өмір тәжірибесі көрсетіп атыр.

Хәзіргі замандағы илимнің, техниканың көрінісі

¹ КПСС Орайлық Комитетінің Бас секретары Л. И. Брежневтың космонавт Б. И. Веляев хәм А. А. Леоновлар мен Кремль жанындағы Қызыл майданда ұшырасуда сөйлеген сөзінен «Совет Қарақалпақстаны», 1965, 24-март.

ген дәрежеде өскен жаңалықтары: радио, телефон, телевизор, самолет, космослық корабль, суу асты кемелері хәм т. б. құдіретті техникалар — бұлардың хәммесі халықтың нешше мың жыллап күткен әрман қыялдары еді. М. Горький «Тағы да білім хақында» деген мақаласында қыял хәм қыялий ертектер хақында айта келіп «Ушқыш гилем», хақындағы «қыялий пикир», сондай-ақ ең дәслепкі хауада ушқан адамдар — Дедал хәм оның ұлы Икар хақындағы сөздер де қыялий пикир. Бұл қыялий пикирлерді адам ушыуға талпынуы пийетінін арқасында дәреткен. Жюль Верннің суу астындағы кемесі — ол да қыялий пикир еді. Айта ушыу — ең ақылсыз фантазия болса, ал хәзіргі уақытта сол нәрсеге оғада шын түрде таярлық көріліп атыр. Архимедтің үзліксіз бурауы, тоқыу станогы, паравоз, динамо машина, иштен тутанатуғын дивигатель — бұлардың барлығы да қыялий пикирден келіп шыққан. Искусство қыялий пикирлер менен күн көреді, ал илим — сол қыялий пикирлерді іс жүзіне асырады» деген еді.

Коммунизм жәмийетін бирінші рет құрып атырған құдіретті Совет мәмлекетінде көрілмеген дәрежеде рауажланған илим хәм техниканың жаңалықтары адам қыялынан да асып кетті. Бұлардың хәммесі паракатшылық хәм адам ийгилігіне қаратылған.

2. ХАЙҰАНЛАР ХАҚЫНДА ЕРТЕКЛЕР.

Қарақалпақ ертеклерінің ишінде дәреуі жағынан ең ескі түрлерінің бири хайуанлар хақындағы ертектер болып есапланады. Хайуанлар хақындағы ертектер қарақалпақ ертеклерінің басқа түрлеріне қарағанда кемирек ушырасады. Биз бұны айтқанда қайсы ертектің болса да тийкаргы сюжеттік мазмұны хайуанлардың анау ямаса мынау түрлерінің образын ашып беріуде тийкаргы уақыяның соған қаратылғанын көзде тутып айтып отырмыз. Өйткені қыялий ертектерде де хайуанлар ушырасып, ол хақында сөз болып отырады. Бирақ бұл ертектегі хайуанлар, сол ертектің бас геройы сыпатында сөз етилмейді. Ал сон-

¹ М. Горький, О литературе. М., 1965, стр. 280—281.

дағы ұақыяның шийеленисиуине ямаса шешилиуине сымша персонаж ретінде қатнасады.

Әйемги жәмийетте адамлардың экономикалық туымыс кешириу жағдайлары аңшылық етиу менен байланыс болып келген. Хайуанлардың адамлар тәріпіннен сөз етилип, ертекке айланыулары адамлардың хайуанларда қандай да бір күш бар деп түсиниуіне қатнаста болыу менен соқлығысу да жасайды. Хайуанлардың хәр түрлі қасиетлерін аңшылар шығарып, топылыс жасаулары адамлар үшін қорғаншықты пайда еткен. Мине бундай ертектерде хайуанлар менен байланыс тууған мифик, диний исениулердің, тотемизм инанымларының бар екенлигин көруге болады.

Тотемизм қалдықтары соңғы ұақытларда халықтың диний дәстүрлеріне сиңип кеткенлигин байқауға болады. Мәселен ески египетте: Өгиз, сағал, ешки, крокодил хәм т.б. хайуанлар қудай мәнисінде есапталып, оларға сыйынып желген. Сондай-ақ ески Индия халықтары да сыйырларды, жолбарыс, арыслан, маймыл т.б. хайуанларды құрметлеп, оларды қудай мәнисіне таныған. Сыйырлардың құрметіне хәр жылы айрықша байрамлар өткерип келген.¹ Сондай ақ Орта Азия хәм шығыс халықтарында жылларды хайуан атлау менен белгилеу (тышқан, сыйыр, барыс, қоян, ұлан, жылан, жылқы, қой, мешин, тауық, ийт, доңыз), аңшылық қылым хайуанларды киіелі деп (жолбарыстың жатқажеріне түнеу, қара қусты шаңараққа байлап қойып, қошқардың геллесін қыстырып қойыу хәм т.б.) құрметлеу, яки болмаса ийттің улыуы, байыуының қылықлауы «сәтсизлікке» алып келеді деп исениу ұсылардың хәммеси тотемлик тәсирден болыу керек.

Ертектердің бұл түрінің ишінде адамлар да бас сөз етилип отырады. Бирақ бұл адамлар ертекте бас геройы сыпатында емес, -ал ұақыяның рауажланыуы менен ертектегі анау ямаса мынау хайуанлардың образын ашып бериуде қосымша персонажлардың ретінде сүүретленеді.

Бұл ертектерде көбинесе бас геройлары хәм қатынасушы персонажлар болып үй хайуанларынан:

¹ Спутник атеиста. Происхождение религии. М., 1959, с. 15—16.

е, ешек, ат, ешки, қой, қораз, ийт, пышық болса, жабайы хайуанлардан: жолбарыс, айыу, қасқыр, түлки, сағал, қоян, бөдене хәм т.б. болып келеді. Булардың бәріреулері күшли, бیرهулері әзиз, бیرهулері хийлекер етум етип сүүретленеді. Олар өз-ара дослық қарым-қатнаста болыу менен қатар, гейпара жағдайларда бір-бири менен соқлығысу да жасайды.

Хайуанлар хәққындағы ертектерде үй хайуанлары сөз болғанда олардың хәрқайсысының пайдалы тәрептері нәзерде татылады. Мәселен, ат көбинесе көп аң аулағанда, жол жүргенде; қой-ешки, сыйыр сүт берілу жағынан; түйе, ешек транспорт жағдайында, ал өгіз болса дийқаншылық тарауында пайдалы орынлауы менен белгиленеді. Олар ертекте ұсындай пайдалы атқаратуғын хызметтері менен қатнасып отырады.

Диалектиканың заңы бойынша жәмийеттің рауажланыуы менен сана да рауажланып отырады. «Мийнет пенен бирге тәбиятқа үстемлик етиудің бас таныуы алға қарай басқан жаңа хәрбір қадам сайын адамның дүньяға көз қарасын кеңейте береді. Тәбияттары затларда сол ұақытқа шекем белгилі болмаған жаңа қасиеттерді бәрқулла аша береді»¹ Адамлар тәбияттың сырларын саналы түрде түсиниу менен бирге, олардың үстинен өз үстемликтерін болдырады, оларға аңлы түрде қатнас жасайды. Усы көзқараста әйемги жәмийеттегі адамлар санасындағы тотемизм қалдықтары шекленген формада қалады да, хайуанларды өз мәплері үшін ийкемлестиреді. Оларды өзлерінің күн көрис тиришиликлери үшін пайдаланып отырады. Бұл туұрады Г. В. Плеханов былай дейди: «Адам хайуанлардың жұмыс күшинен пайдалана баслаған ұақытта, ол соның менен бирге белгилі муғдарда өзінің өндириуши күшін көбейтеді. Ал өндириуши күштің көбейиуі жәмийетлик экономикалық қатнастың рауажланыуына түрткі болады».²

Қарақалпақ халқының өткендегі сиясий-экономикалық жағдайында шуғылланып келген тараулары—шаруашылық, дийқаншылық, сауда-сатлық ислери болса,

¹ Ф. Энгельс. Маймылдың адамға айналыу процессінде мийнеттің роли. Нёкис, 1956-жыл, 7-бет.

² Г. В. Плеханов. О религии и церкви. Избранные произведения. М., 1957 г., стр. 281.

мине бул турмыслық факторлар хайуанлар хаққында ертектерде өз көринислерин тапқан. Бундай турмыслық моментлер ешек хәм өгиз»¹ деген ертекте: «Бурын заманда биреудин ешеги хәм өгизи бар екен. Өгизлер қосқа қосып, жер сүрип, егин егип күн көреді екен болмаса «Ешек пенен түйе»² деген ертекте: Биреудин бир түйеси менен бир ешеги бар еди. Булардын ийе ешекке еки батпан, түйеге үш батпан дуз артып әкер сататуғын болады» деп сүүретленеди. Бул еки ертектерде өткендеги халықтың күн көрисиинң реаль картинаның елес беретугынын аңғаруға болады.

Ертектердин ишинде жабайы хайуанлардан жолбарыс зорлықшыл, күшбилердин күшлеси. Ол қанша күш бил болған менен аңқау. Бирақ, барлық хайуанлар оны алдына бас ийип, оған қарсыласа алмайды. Қасқыр болса ашкөз, қомағай, қайымы келсе қан жалатыуды тайынбайды. Түлки пүткил халықлардың ертегинде халық лекер, есабын тапса алдап пәнт берип кететугын етип сүүретленеди. Ол барлық уақыт пәнт берип кетудин жолын ойлап жүреді.

Ертекте жабайы хайуанлардың қайсысы болмаса унамсыз етип сүүретленеди. Өйткени олар халықтың қолындағы малларын заялайды. Бул халықтың күн көриси ушын тийгизген зиян деген пикирди түңгызды. Соның ушын да халық хәмме уақыт өзиниң қолларындағы маллардың образын жасағанда, олардың душпандары қанша күшли, хийлекер, қанхор, жыртқыш болса, олардың аман қалыуы тәрәпинде болады. Былайша қарағанда үй хайуанларының соншалықлы жыртқыш аңлардан аман қалыуы исенимсізлик болар екен. Бирақ, бул жерде бириншиден халық өзлериниң тиричиликти етиу жағдайлары усы мал менен байланысты болып, олардың хәрқандай бахытсызлықтан аман қалыуы тәрәпинде болыуы болса, екншиден әзиз моменттердин зорлықтың зорына ушырай бермеуи тәрәпинде екенлигинде хәм хәр қандай әдиллик жолындағы қарар бир нәрсениң әдилсіз күштиң үстинен үстемлик ету мотивлерин жоқары қойылғанлығы байқалады.

Қарақалпақ ертектеринде хайуанлар хаққында ертекти сөз еткенимизде бунда тийкарғы геройлар

¹ Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1949, 99-бет.

² Сонда, 100-бет.

хайуанлар болған менен оның мазмунында турмыслық кубылыстар басым ушыраса береді. Мәселен, «Ешки, қой, хәм өгиз»¹ деген ертектің мазмунында «бирлик бар жерде тиричилик бар» ямаса «алты ауыз ала болса ауыздағы кетер, төрт ауыз түйел болса төбедегини алар» деген халық даналық сөзлери менен ушласып атырған идея бар. Бул ертекте ешки, қой хәм өгизлер далада жайылып жүрген жеринде буларға жолбарыс ушырайды. Олар күш бириктирип бир жерден бекинис тутып, келген душпанның үстинен жеңиске ериседи. Усы ертектеги үй хайуанларының душпан үстинен жеңиске ерисиүдеги бас себеби, олардың беккем ауызбиршичилигинде көринеди.

Сөз хайуанлар хаққында болған менен, ал анау ямаса мынау хайуанлардың образы арқалы дидактикалық характерде угит-нәсият берип отыратугын мотивлер де ертектердин бул түринен беккем орын алған.

Хайуанлар хаққындағы ертектердеги усындай турмыс мотивлери әсиресе жәмийеттиң классларға бөлінген дәуірлеринде хайуанлар образлары арқалы тиккеленей турмыстың хәрқандай тәрәплерин сүүретлеуге қаратылғанын аңғаруға болады.

Уақыттың өтиуи менен адамлардың өзін қоршап турған дүньяны түсиниуи, тәбиятқа көз қараслары бир-бирден өзгере баслайды. Олар бурынғыдай тәбияттың алдында өзлерин хәлсіз сезбейди, оған себеп өзиниң басларынан өткерген нешше жүз жыллық мийнет процесслери олардың саналылығын арттырудағы бирден-бир продукциясы болды. Ф. Энгельстин сөзи менен айтқанда «Мийнет адамның өзін де жаратты»¹. Олай болса мийнет адамның саналылығын рауажландыруи менен сол саналы адамлардың өзін қоршап турған дүньяны аңлы түрде сезине билиуи тәбийий кубылыс. Солай етип жәмийеттиң рауажланыуы, өндириуи күштиң өсиуи адамлардың тәбиятқа болған қатнасыны активлестиреди. Усындай диалектикалық заңға сәйкес тийкарлап отырып Г. В. Плеханов былай дейди: «Өндириуи күштиң көбейиуи адамның тәбиятқа болған

¹ Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1956, 140-бет.

² Ф. Энгельс. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. Гос. изд. полит. литературы, 1948 г. стр. 3.

көз-қарасын өзгертеді және тийкарынан өзин хайуанларға қарама-қарсы қоя бастайды. Бул оның қудайды түр-түсі хақындағы түсиниклерине күшли түрткі болады, тотемизм өз дәуирин жойытады».¹ Усыған қарағанда адамлардың айырым хайуанларға сыйынуы усаған тотемизм диний қалдықларының бирқанша шекегенлигинен дерек береді.

Жәмийеттин рауажланыуы менен класслық дәуирдин пайда болыуы халық тәрeпинен дәретилген хайуанлар хақындағы ертеклердин мазмунына тәсир жасады, жаңа мазмунға ийе болып, жаңа түр алады. Бундағы қатнасыушы геройлар—хайуанлар тиккелей хайуанлар хақында болмай, сол хайуанлар арқалы анау ямаса мынау типтеги адамлардың минез-құлқы, ис-хәрекетлери астарлы етип айтылады. Хайуанлардың усындай адам сыпатында сүүретленетуғыны туұралы. А. М. Горький фольклорды жыйнаушылардың бирине жазғаны хатында былай дейди: «Урғашы қоян, түлки және қасқыр хақындағы ертект, күтә қызық—бунда қәдим хайуанлар хақындағы ертект көринбейди, онда үстем классдың жәрдемшилери болған адамлардың социаллық қатнасы ашып бериледи».² Бул ертеклер халықтың жазыу-сызыуды билмеген уақытындағы ауызеки тымсалары (басня) сыпатында көзге түседі. Бул тымсал характериндеги ертеклердин пайда болыуы, сол уақытта мийнеткеш халықтың күшлилердин аса кеткен зулықтарының астында езиліп келген турмыс процесинен келип шыққаны болыуы мүмкин.

Халық өзлеринин бул тымсал ертеклеринде хайуанлардың хәрқыйлы өзлерине тән болған минез-құлқыларын үйрениудеги тәжірийбелерин хәр түрли адамлардың образын беріуде шебер пайдалана билгенин көріуге болады. Жолбарыс, Арыслан образлары арқалы езиуши классдың ең ири уәкиллеринин бири—патшаны, қасқыр образы арқалы ашкөз зорлықшыл, ал түлки образы арқалы сум хийлекер, өтирикши адамлардың типлерин жасайды. Булар ертекте унамсыз ет

сүүретленеди. «Түлки, тасбақа, таскене»¹ деген ертекте түлки хийлекер, сум, мәккар адам типинде сүүретленеди. Ол есабын тапса мийнет ислемейтуғын, кисиниң мийнетинен жырып жеуди ойлайтуғын, жалахор, қасқақпас өтирик айтатуғын адам екенлигин көриуге болады.

Бул ертекте сөз сыртқы формасына қарағанда хайуанлар хақында болған менен ишки мазмунында үстем класс уәкиллери менен қарапайым кәмбағал адамлардың арасындағы мийнеттин продукциясын бөлисиудеги қарама-қарсылықлардың түлки және тасбақа, таскене арқалы аллегориялық рәуиште сүүретленгенлиги көринеди. Бунда түлки образы арқалы қайымға келсе қағып түсетуғын, хийлекер, сум, кәмбағал адамларға пәнт берип тақыр жерде отырғызып кететуғын үстем класс уәкиллеринин еки жүзли адамлардың бири ретинде сүүретленсе, тасбақа, таскене арқалы өз күнин өзи көретуғын жай дийқан адамлардың образын көриуге болады.

Феодализм жәмийетиндеги жарлы адамлардың басындағы ауырманлық, қайғылы уақыя сол жәмийеттеги езиуши топарлардың залым ханлар менен бай-бийлердин, қазы, ийшанлардың аяусыз езиіп келген зулымлықтарының ақыбетинен болып келген. Ертекте мийнеткеш халық бәрха паракатшылық тәрeптары болып сүүретленеди. Олар бирликти, ауызбиршиликти тилейди. Олардың арзыу-әрманлары да, алдына қойған мақсетлери де усы. Бирақ халық арасындағы езиуши топарлар халықлардың ерте заманлардан бери бир-бири менен татыу жасау әрманларын сөз жүзинде мақуллаған менен ис жүзинде өз пайдасына шешиуди ойлайды. Бирақ олардың өзелден бойына синген бул жаманлық қәсийетлери ис жүзинде емес, ал сөз жүзинде қалып қояды. Бул турмыслық конфликт «Түлки менен қораз»² деген ертекте қораз образы арқалы тымсал етип берилген. Түлки қораның басында отырған қоразға жууғалық пенен: «жора, мен қартайыппан, қулақларым еситпейди... төменге түс, бирзаман гүррилесейик» дейди. Түлкинин бул сум-

¹ Г. В. Плеханов. О религии и церкви. Избранные произведения, М., 1957 г. стр. 271.

² Сказки русского народа. М., 1959 г. стр. 147.

¹ Түлки, тасбақа және таскене. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1965-жыл.

² Қарақалпақ халық ертеклери. Нөкис, 1956, 135-бет.

лығын бұрыннан сезетуғын қораз төменге түспейди. Сонда түлкі екі жүзлілік пенен «хәшбир жаныуар басқа әзиз биреуіне тиймесін деген жақында патшадан бұйрық болды» деп алдайды. Қораз түлкінің бұл сөзіне инанған қуап: түлкі жора, сөзін ырас қусайды, анау турған екі ийттен сениң тайсалмай тұрғаныңа қарағанда сөзін дурыс, сәл сабыр ет, солар келсин, қосылып гүрріндесейік», дегенде, түлкі «олар еле бұйрықты еситпеген шығар» деп қашыу менен болады. Түлкінің қоразды алдап қолға түсірмекші болған қарам ниеті, оның барып тұрған қас қақпас жалған ислери ийті еситиуден-ақ билинип қалады. Тап усындай ертек рус халықтарының ертегінде («Түлкі хәм қара құр») де бар. Бұл екі ертеkte де айта қаларлықтай мазмун өзгешеліктері ушыраспайды. Қарақалпақ ертеклерінде ертектің геройы қораз бенен түлкі болып келсе, ал рус ертегінде түлкі менен қарақұр деп сөз етиледі. Бұл ертек мазмұны жағынан Крыловтың «Ғарға менен түлкі» деген тымсалын еске түсіреді.

Үстем класс топарлары хәр уақыт халықлық мәптен өзлерінің жеке мәпін жоқары қояды. Олардың ишкі дүниәсында реті келсе бір-бирине пәнт берил, жекке үстемлігін орнату нәзерде тұтылған. Қарақалпақ ертеклерінде жолбарыс, қасқыр, шағал, шошқа, түлкі образында сүүретленетуғын езиуши класс уәкиллери хан бай, бий, қазы, уәзирлер сыяқлы қанхорлар. Олардың хәр қайсысы усы жыртықш хайуанлар арқалы өзлерінің жекке минез-қулықтарына ийе.

Усындай езиуши хәм езилиуши класслардың арасындағы турмыс конфликттерін «Арыслан менен қоян»² деген ертектің мазмұнынан да көриуге болады. Арыслан үстем класслардың ең ири уәкиллериінің бири ретінде алынған болса, ал қоян езилиуши класстың қарапайым адамы. Усы Арыслан менен қоянның образлары арқалы феодализм жәмийетіндегі, яғни ханлық дәуірдегі халықтың басындағы ауырманлық жағдайдың қандай дәрежеде болып келгенлігіннен сезім береді.

Ертеkte сөз етилетуғын арыслан менен қоян қәдімгі хайуан ретінде сүүретленілмеген. Ертеkteгі уақыя-

ның барысы хәм шийеленисиуи менен шешилиуи арыслан менен қоянның образлары арқалы езиуши хәм езилиуши класслардың типтік геройларының образын көркем бояулар менен тымсал етип бере билгенинен дерек береді. Арыслан образы арқалы патша образын аңғарамыз. Ол хайуанлардың да ең күшлilierінің бири. Жолбарыс ертеkte усындай жыртықшылығы менен зулым патша ретінде сүүретленеді. Оның зулымлығы тыныш отырған қоянларға жәбир көрсетип келгенлігі дәлил бола алады. Ертеkte бундай моменттер былай деп бериледи: «қоянлар бұл арысланнан ауылы менен пәтенге келген еди. Уатанын таслап кетежақ болса, қайда барса да қоянға сондай бир күн».

Усындай зулым патшалардан, бай, болыслардан азап шеккен пуқара халық өз уатанын таслап кетиуге мәжбүр болады. Бирақ, қайда барса да, патшалықтың хуқим сүрген дәуири болғанлықтан қайсы патша болса да әдиллік етиуи мүмкин емес. Сол ушын жоқарыдағы «қайда барса да қоянға сондай бир күн» деген гәп қай жерде болса да сол уақытта әдилліктің жоқ екенлігін дәлиллеп турады.

Ертеклердегі унамлы геройлар көбинесе өзлерінің қарсы душпанларынан дәстандағы унамлы геройлардай батырлық ерлиги, қахарманлығы менен күш көрсетиу жолы менен өш алмайды, ал тапқырлығы, зийрек, ақыллы, хийлекерлиги менен жеңіске ерисип отырады. Унамлы геройлар қаншама физикалық күші жағынан әзиз болып келсе, олардың бойына соншама тапқырлықтың, хийлекерліктің ең жақсы үлгилерін жүклейді. Бұған ертеkteгі қоянның арысланды алдап қудыққа түсириуи толық дәлил боларлық.

Хайуанлар хақындағы ертеклер өзіннің тематикасының кеңлігі менен де көринеді. Бунда өткендегі халықтың социаллық теңсізлік, класслық қарама-қарсылықтары хайуанлар образлары арқалы сүүретленіу менен бирге, усылар менен қатар гейпара адамлардың минезіндегі жат элементтер күлкіге алынып, бир сөзлі болыуға, өтирик айтпауға, өзін беккем тута билиуға, бир-биреуді сыйлауға жол силтеп отырады. «Ғарға менен қаршыға» деген ертеkte ғарға өзіннің палапанла-

¹ Русские народные сказки, М., 1959, стр. 155.

² Қарақалпақ халық ертеклери, Нөкис, 1956-жыл, 143-бет.

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. т. I. М., 1951 г. стр. 193.

рына «биз жас уақтымызда қаршығаны қағып, ийтелгін иилип жейтуғын едик» деп мақтанып отырғанының үстине қаршыға келип қалып өтиригі билинип қалады. Ол қаршығаға «мені өз балаларымның алдында мақтандырмайсаң ба» деп жууап береді. Бұл жерде жасларға дұрыс тәрбия беру керек, оларға өтирик айтпау керек деген идея келип шығады. Ата-ана жас зұладлардың ең бірден-бір жақын тәрбияшысы. Халықтың «Не ексең, соны орасаң» деген нақыл сөзлері де усыларға қарата айтылған. Бала қаншелли жас уақтынан баслап хақыйқатлыққа, дұрыслыққа, әдиллікке, бір сөзлікке тәрбияланса, ол өскенде де сол сапалы қасиеттері менен көзге түседі деген халық ұғымдары ертектің тийкарғы сюжетіне арқау етіп алынған.

Базбір адамдардың өзіндегі болар болмас жетіскенліктерін мақтаныш етіуі, ойың психологиясындағы барып тұрған кемшілік екенлігін халық сына алып отырады. Усындай типтегі адамдардың образын «Үйрек пенен бақа»¹ деген ертектен де көріуге болады. Екі үйрек көлдің суы таусылғаннан кейін кетпекші болады. Бұрын көлдің шалшық суынан басқа хеш нәрсені көрмеген бақа жоқарыда кетіп баратырғанына мақтанып, аузын ашып «барық» еткенде, жерге түсіп кетіп өліп қалады. Бұннан мақтаншақтықтың, менменліктің ақыбетінің қандай болатуғынын халық усыл бақа арқалы тымсал етіп бергенлігі түсиниклі. Мақтаншақтықтың абройсыздыққа алып келіуінің сөзсіз екенлігін халық хәр уақыт ескертіп отырады. Оған бақаны алып ушқан үйректердің алдын ала ескертіп, берген ақылдары дәлил болады.

Халық өзлерінің усындай аз көлемлі, терең мәнілі дидактикалық гүрриндерінде хәр қандай жәмийеттің ағзаларына жақсы адамдардың ақылын ал, кишіпейил, әлпайым бол, өтирик айтпа, шуғыллық қылма деп ақыл айтып отырады. Сол ушын ертектің кейнінде «хәркім өзінен ақыллының нәсиятын тутпаса, бақадай болатуғын болса керек» деп философиялық жуұмал жасайды.

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. т. I. М., 1951, стр. 201.

«Өтирик сөз жанға қас» дейді халық. Өтирик айтыу, екі сөйлеу адамның исенимин жоғалтады. Ол өзінің жолдасларына исенимсізлігін пайда етеді. Хәттеки, өтирик сөз өзінің басын жутады деген халықтық пикир «Жолбарыс хәм қырғауыл» деген ертеkte шебер берілген.

Жолбарыс пенен қырғауыл екеуі дос болып айрыл-ысарда, ким де ким қыйын жағдайға ушыраса, сес беріп шақырғайы деп уәделеседі. Қырғауыл қарағаннан қарап жүріп хеш нәрсе ушыраспасада өз жайына жүріп бірнеше рет шақырады. Жолбарыс достының хәр шақырғанынан хабар алып турады. Бирақ хешқандай қәуіпке ушырамағанын көреді. Қырғауыл бір сапары қурыулы дузаққа түсіп қалып, жолбарыс достын шақырғанда, ол достының қәдімгі шақыруының бири шығар деп бармай қалады.

Ертеkte қырғауыл менен жолбарыс арасындағы дослық мотиві адамдар арасындағы қарым-қатнастың, жолдаслық, дослық іслерінің шәртлі формаларын көрсетіуге қаратылған. Анығырақ айтқанда ертеkteгі айтылажақ пикир бір сөзлі болыу, пәтиұасыз сөз сөйлемей сыпатларды үгітлейді. Мәселен ертеkte өзінің исенимсізлігін пайда еткен қырғауыл образы арқалы гейпара адамдардың минезіндегі турақсызлық, өтирик айтыу сыяқлы жарамас қылықтары әшқара етіледі. Ертеkte усындай типлерді сынап күлкіге алыуы менен бирге халық «өтирикшінің жөн сөзі зая кетер» деп нәсият етеді.

Турмыста хәрқыйлы минездегі адамдардың ушырасып отыруы тәбійий қубылыс. Бирақ халық шығармалары адам минезіндегі жақсы сыпатларды көтеріңкилік пенен сөз етіп, оннан үйрениуді өз бойына синириуді үгітлеп отырса, гейпара адамдағы пайдасыз, жеркенишли жаман қылұаларды әшқаралай отырып, оннан аулақ болыуды нәсият етеді. Усындай турмыста ушырасып отыратуғын жеркенишли әдетлердің бири—бирейді бирейге жаманлап шуғыллық етіу, бирейлердің үстіннен сөз тасыу болып есапланады. Бұндай мотивлерді «Жолбарыс, қасқыр, түлки» деген ертектен көремиз. Ертектің қысқаша мазмұны мынадай: Бир

¹ С. Мажитов. Оқыу кітабы, Ташкент, 1925 жыл.

лады. Ертекерлердин бул туринин және бир айырмашылыгы, бундагы сөз етилетуғын ўақиялар белгили бир орын тәртибин сақлайды. Соның менен бирге сырттан болатуғын басып алыў ҳәрекетлери, узаққа жол жүриў қусаған моментлер ертекертин мазмунында ушыраспайды.

Ҳайуанлар ҳақындағы ертекерлердин және бир баҳалылығы ҳәзирги заман әдебиятындағы басня (тымсал ямаса мысал) жанрының пайда болуы менен раўажланыуында ирге тасын қалап бериўинде. Уллы рус халқының классик шайыры, белгили тымсалшысы И. А. Крыловтын тымсалларының да халық тымсаллары менен органикалық байланыста болғанлығын көремиз. «Тесная связь Крылова с народным творчеством ярко проявилось и в самых образах басенных героев... Многие черты, ярко рисующие зверей Крылова, попали в его басни именно из народных сказок».¹

Қарақалпақ әдебиятында да тымсал жанры XIX ғасырда жасаған Сарыбай шайырдың творчествосынан баслап көринеди. Оның «Айтарман», «Жарғанат пенен айтысыў»² деген тымсаллары буған дәлил болады. Сарыбай шайыр бул тымсалларын дәретиўде халық творчествосынан, яғни халық тымсалларынан пайдаланғанлығына гүманланыўға болмайды. Уллы рус сыншысы В. Г. Белинский тымсалларды шағын повесть, комедия, юморлық очерк, ашшы сатира деп жоқары баҳалайды.³

3. ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИ

Турмыс ертеклери улыўма қарақалпақ ертекерлеринин ишинде халық турмысының ҳәр түрли тараўларының сөз етилиўи менен көзге түседи. Ертекерлердин бул турти матикасы менен мазмуны жағынан бай ҳәм халық аузында үзликсиз айтылып киятырған ертекерлердин үлкен бир тараўы болып есапланады. Турмыс ертекерлеринде халықтың өткен дәўирдеги жәмийетлик турмыс кешириў жағдайлары менен дүнья таныўдағы көзқарасларының ҳәр түрли жақлары улыўмаластырылған. Бул ертекерлерден өткендеги қарақалпақ халқының басынан өткен бирнеше жүз жыллаған қулшылық ҳәм феодаллық жәмийеттеги турмыс кешириўлеринин шийеленискен ауқалларының толық картиналарын көз алдына келтириўге болады.

Турмыс ертекерлериндеги сөз етилетуғын ўақия қыялий ертекерлердегидей шектен тыс фантазияластырылып берилмей, ая халықтың тарийхый раўажланыуындағы болатуғын реал қубылыстың шеңберинен ауысып кетпейди. Турмыс ертекерлеринде ушырасатуғын ески ўақытлардан киятырған ертекерлерде урыўлық—патриархаллық дәўирдеги қарақалпақ халқының турмыс жағдайларының талас тартыслары көринсе, сол талас тартыслар феодаллық жәмийеттеги класслық қарама-қарсылықлар менен ушласып атырғанын байқаўға болады.

Бул ертекерлердин мазмунының басым бөлегин халықтың өмир бойы әрман еткен әдиллик, теңлик, кеңлик заманға жетисиўдеги арзыў-әрманларын қурап турады. Бунда улыўма халық турмысы менен жәмийетлик раўажланыў тарийхының жағдайлары әңгимеленип ғана қоймастан, сол дәўирдеги әдилсиз езиўши топарларға болған улыўма мийнеткең халықтың ашыў-ызасы менен жек көриўшилиги беккем орын алған. Бундағы қарсы душпанлар ямаса унамсыз типлер қыялий ертекерлердегидей әжайып образлар емес, турмыста ушырап отыратуғын ҳақыйқый бар фигуралар. Анығырақ айтқанда әдилсиз, қылышынан қан тамған патша, опасыз ўазир, сықмар бай, дүньяхор саўдагер, халықтың басын айландыратуғын руханий ийшан—моллалар болып келеди де, буларға қарапайым халық ўәкиллери—кәмбағал жарлы ийқан, жетим бала, тазша, шопан, ақыллы қыз қарсы қойылады. Усындай халық ўәкиллери арқалы эксплуататор класс ўәкиллерииниң ҳәрқандай душпанлық ҳәрекетлери иске аспайды. Халық өз әңгимелеринде мийримсиз патшаның азабын шегип, айтқанына көнип отыра бермейди. Бунда әдилсизлик халық көзқарасынан әшқара танып, әдилликтин ҳақ жолы жеңип шығады. Хәмме ўақытта халық консерватизмге берилмей, өзлеринин оптимистлик идеяларын үстем етеди. Усындай ертекерлердеги кәмбағалдың басындағы қайғы ҳәсиретлери көп шийеленисиўлери менен көрсетилип, унамлы геройлардың алдына қойған мақсетине жетисиўи менен шешилип

¹ И. А. Крылов. Басни. Детгиз ЦК ВЛКСМ, 1940, стр. 20.

² Қарақалпақ поэзиясының антологиясы. Нөкис, 1956, 149-бетлер.

³ И. А. Крылов. Басни Детгиз. ЦК ВЛКСМ. 1940, стр. 157.

отырады, Халық хақықатлықтың жеңетуғынына исе-
ним билдиреди.

Турмыс ертеклерінде класслық қарама-қарсылықтар
көрсетилиуі менен бирге, өткендегі халықтың тириш-
лік етиу турмысында гезлесип отыратуғын тууысқанлар
арасындағы талас-тартыс, өгей ананың қатал мине-
з лери қусаған турмыслық деталлары да өз орны менен
сөз етилип отырады. Соның менен бирге бул ертеклерде
хаял-қызлар образлары да белгили орынды ийелен-
«хаялдың шашы узын, ақылы келте», «қатын қарыула-
ып қазан қайнатпайды» деген сыяқлы феодаллық патри-
архаллық көз қарастан пүтинлей шетте. Халық хаял-
қызларды адамның саналы тәрбияшысы, қысылғанда ақ-
ыл беретуғын ақылшысы, ең жақын ғамхоршысы деп
биледи.

Турмыс ертеклерінде хәзил, аишы күлки, сықақ ети-
қусаған халық сатиралары әхмийетли орынды ийелейди.
Бул сатиралық ертеклерде халықты алдап, нәпсиқаулы
ететуғын сықмар бай, ахмақ патша, ийшан-моллалар,
тәуиплер, сондай-ақ жумыс ислесе келистире алмайту-
ғын жалқау, ериншек, нәшебент, қулласы адам мине-
зиндеги базыбир турпайылықтар күлкиге алынып, ха-
лық юморлары арқалы әшкара етиледі. Халық ертек-
лерінде бундай адамлар турмыстан артта қалған зия-
адамлар сыпатында әшкараланады.

Халық аўзында тапқырлықтың, шешенликтин, дана-
лықтың, хийлекер шеберликтин, аз сөзли, терең мәнил-
ушқыр қанатлы сөзлердин маржанларын көбинесе Жий-
ренше. Алдар көсе арқалы береді. Булардың аты халық
аўзында улыұмалық легендалық герой сыпатында
жайып кеткен. Бул туұралы Қазақстан ССР Илимлер
Академиясының академиги М. О. Әуезов: «Алдар көсе-
нин тууылыуы, өмирбаяны туұралы хешбир мағлыұм
жоқ... Жийренше шешен әнгимеси де халық аўзында
көп айтылатуғын, көпшиликке күтә мәлим әнгиме. Жий-
реншениң аты да Алдар көсениң аты сыяқлы улыұм
атама болып кеткен». Сол ушын биз булардың аты менен
айтылатуғын легендалық ертеклерди күлдирги хәм са-
тиралық ертеклер характеринде қарап таллау жасаса-

бир қанша дурыс болады. Өйткени булар хақындағы
әнгимелердин тийкарғы тематикасы үстем класслардын
әдилсизликлерин, сықмар, ашкөзликлерин, тапқырлық-
хийлекерликлери менен күлкиге алып әшкаралауда
ибарат.

Ертеклердин бул түринде көбинесе сюжетлик линия,
ертектің композициясы еки бағдарда қурылады. Булар
унамлы хәм унамсыз образлар. Рус халқының турмыс
ертеклеринде патша (царь), саўдагер (купец), динши-
лер, поплар (попы), мырзалар (барини) унамсыз герой-
лар ретинде әшкараланса, қарақалпақ турмыс ертекле-
ринде де зорлықшыл патша, мийримсиз ўәзир, ийшан
хәм моллаларға улыұма халық душпаны ретинде соққы
берилип отырады. Турмыстың хәрқыйлы тараўларын
өз ишине алатуғын ертеклер жай ғана ертеклер емес,
аўызеки айтылатуғын шебер көркем шығарма болып,
халық романы, халық повести, гүррин, новелласы болып
та келеди.¹

Усындай халық ертеклеринин социаллық жәмийет-
лик тийкарларын дәлиллеўге Ф. Энгельстин немец ха-
лық китаплары хақындағы айтқан баҳалы пики-
рин еске аламыз: «Народная книга призвана раз-
влечь крестьянина, когда он утомленный, возвращается
вечером со своей тяжелой работы, позабавить его, ожи-
вить, заставить его позабыть свой тягостный труд, пре-
вратить его каменистое поле в благоухающий сад, но
она также призвана, наряду с библией, прояснить его
нравственное чувство, заставить его осознать свою силу,
свое право, свою свободу, пробудить его мужество, его
любовь к отечеству».²

Қарақалпақ ертеклеринде усинай турмыслық мо-
тивлерди беретуғын ертеклик сюжетлер аз емес. Бир
ғана мысал келтирейик: Жийренше шешен хан сарайы-
нап өзинин үйине келгенде, төсенерге төсек, жамыларға
кийим жоқ, ишине сабан төселген жаман ылашығының
есигинен төриңе, төринен есигине аўнайды. Ол «өз үйим
өлең төсегим» деп жаман шатпасын хан сарайынан ар-
тық қойып мақтаныш етеди. Жийреншениң өз үйине
соншалықлы мухаббатының басым келиуі, өз ұатапы-

¹ Қазақ әдебиятының тарийхы, Алматы, 1960-жыл, 253-
258-бетлер.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, т. 2, М., 1957,
стр. 559.

на болған сүюшилиги менен тамырлас. Бул тек ғана Жийреншениң басындағы жеккелік емес, ал ұлыұма мийнеткеш халықтың өз семьясына, ұатанына болған ишки жалынлы жаң сезимлери.

Өткен дәуірдегі сиясий хәм тарийхий жағдайлар халық творчествосына үлкен тәсирин тийгизди хәм сәуделениуін тапты. Қарақалпақ халқы зулым патшалықтың, бай, бий, аталықтың зорлығына ушырап келеди. Мине усындай турмыс картиналары халық ертеклериниң мазмунынан тийисли орын алған. Ертеклерде езиуши хәм езилиуши класслардың адамдары болған байлар менен жарлылар арасындағы қарама-қарсылықтар, талас-тартыстар хәм олардың өзлерине тән болған психологиялары көринип отырады. Эксплуататор класс адамдары ушын хәлсиз кәмбағал дийқанлардың үстинен үстемлик етиу, есигине дийқан тутуу, кисиниң арқасынан байлық топлау сыяқлы элементтер характерли болса, езилиуши класс адамдары патшаның хәмирин орынлау, байдың малын бағып, есигинде дийқан жүриу, күнликшилик етиу менен бәнт.

Қарақалпақ халқы өзлериниң өткен дәуірлеринде нешше түрлі турмыс қыйыншылықтарын бастан кеширди. Жаугершилик, ашлық халықтың дәрманын құртып, сүйегин сырқыратты. Бери келе Хиуа ханлығының қол астында болыуы, олардың хәр тәрепке гүйзеліске ушырауына және қосымша себепкер болды. Хиуа ханлығы турмыстан езилген қарақалпақ халқының бойын тиклеуіне мүмкиншилик бермеді, керісінше ауыр салық салып халықтың бары-жоғын берсе қолынан, бермесе зорлық етип алыу жолына түсті. Хиуа ханының хәмелдарлары болған—бий, бай, аталық, метер, қусбеги, жүз басы, қусаған жалпылдақтары хан айтты деп халықты қан қақсатып келди. Мине, усы қусаған қарақалпақ халқының басындағы қайғылы жағдайлары халық ертеклериниң мазмунында сәуделенип отырады. Усындай халық басындағы шийеленискен турмыс қыйыншылықтары «Шешен бала»¹ деген ертектің мазмунында жүз береді.

Гоголь айтқандай халық жырлары халықтың пұт

¹ Қарақалпақ халық ертектери, 1965-жыл.

кил өмирин ашып көрсететуғын, шынлық пенен көркем сәулетлеуге толы, жанлы, хақықый тарийхы болып табылады. Жоқарыдағы сөз етпекши болып отырған ертек бул жай ғана ертек емес, ал тарийхий гүррин, новеллалық шығарма характеринде құрылған. Бунда Хиуа ханының қарақалпақ бийлери менен метерлериниң атлары көрсетилмеген менен хақықый турмыс шынлығының жанлы картиналары көз алдына елеслейди. Ертекте Хиуа ханы менен оның қол астындағы қарақалпақ халқының жергиликли хәкимлери хәм пуқара халықтар арасындағы социаллық класслық талас-тартыстар сөз етиледи. «XIX әсирде,—деп көрсетеди, тарийх илимлериниң докторы, академик С. Камалов,—қарақалпақ жәмийети еки антогонисттик класстан құралған феодаллық жәмийет еди. Эксплуататорлар езиушилер класының үекиллери; бийлер, атадықтар, бегилер бегилер, байлар, мураблар, жүзбасылар, ақсақаллар, моллалар, ийшанлар, ахунлар, шейхлар, қазылар хәм соған қусаған хәмелдарлар болды. Езилиуши класс—қарапуқара яғный мийнеткешлер болды. Усы бір-бирине қарама-қарсы еки класстың турмысының, күн көриуиниң айырмашылығы қарақалпақ фольклорында жүдә жақсы көринеди»¹.

«Шешен бала» деген ертектегі шийеленискен турмыс мотивлери сол XIX әсирдегі қарақалпақ халқының басындағы ауыр турмыс жағдайларын сәуделендиреди. Усы уақыялар ертекте жетим бала, Жалғызбайдың әкеси хақындағы гүрринде көринеди.

Бул ертектегі баланың монолога арқалы Хиуа ханының халыққа ауыр салық салып, олардың аш-жаулаңаш, жарлы екенлигине қарамайтуғынлығы Хиуа ханы ханы тәрәпинен жиберилген салық жыйнаушының образы ашып тасланады. Олар халық пенен есапласпайды, хәтеки, қарапуқара халықты танығысы келмейди. Хан адамдары халық пенен сәлемлесип, хал жағдай сорауының орнына аяғы менен сәлемлесіуіне шекем барады. Жергиликли феодаллар менен Хиуа ханының ауыр салығының ақыбетинен тири жетим қалған шопан бала Жалғызбайдың образы арқалы

¹ С. Камалов. «Қарақалпақлардың XIX әсирдегі Хиуа ханлығына қарсы халық азатлық гүреслери», ҚКМБ, 1955, 60-бет.

жетимликтин, жоқшылық пенен аұыр мийнеттин аза-
бын шеккен, нәлетий тар заманның қысымына гриптар
болған жастың фигурасы берілген.

Жалғызбайдың әкеси болса көлдің шабағын жеп
шыптасын тоқып сатып өз күнин зорға көріп отырған
жарлы адам. Ол жоқшылықтың бендеси болған менен
жүрегі таза, зорлықты, әдилсизликти мойындағысы
келмейтуғын өжет адам. Онда қорқыу, хан адамы деп
тайсалыу деген жоқ.

Жергиликли қарақалпақ бийлері де Хийұа ханы
ның айтқанына көніп, айдауына жүретуғын халық арасы-
сындағы жергиликли феодаллар. Жалғызбай Хийұаға
баратырған қарақалпақтың он төрт бийіне «жетер
жерде ел жоқ, бүгінше бизің ылашыққа мийман бо-
лағойыңдар» деп мирет қылғанда олар балаға «қо-
сақ не сойып бересен» деп дәлбек қылады. Жетим ба-
ланы көзге илмеген бийлер «оңлырақ бір жер таби-
йық» деп атларын шауып өте кетеді. Бийлердің балаға
айтқан сөзлерінде өзлерін жарлы кәмбағал халықтардан
бөлек санайтуғынын, оларда хан хәмелдарлары де-
ген кейіптің бар екенлигі өз-өзіннен көриніп турады.

Жетим бала ертектен ханнан бий хамалын алып қа-
тып, елге әдил басшылық етеді деп көрсетіледі. Бұл
жерде халық көз қарасынша қылышынан қаны тамған
Хийұа ханы қусаған ханлардың алдында халық ғамы
ойлап, аұыр салықтан азат қылатуғын, халықтың ер-
кінлікте жасауын ойлайтуғын басшы керек деген
леклері менен әрманлары. Халықтың усындай аұыр
жағдайдан азат болуына тек ғана жарлылардың ни-
нен шыққан ел азаматының қолынан келеді деген
қыяллары жуу мақластырылған.

Турмыс ертеклерінде әдил патша, әдил басшы
қында көбірек сөз етіледі. Ертеклерде жетим бала
қой бағып жүрген тазша ямаса кәмбағал жарлы жа-
ғит көп қыйыншылықтардан кейін өз ұатанына әдил
патша болып, елді әдиллик пенен сорап мұрат мақ-
тине жетіп отырады. Ал гейпара ертеклерде патша
рапуқарадан болмай патшалық нәсилден болып
халыққа жағымлы әдил басшы болып сұұретлене-
ді. Халық атында, ханлық дәуірде әдиллик болуы
елдің құрғын абаданлықта жасауы мүмкін емес
ғанда жоқ. Бұл тек ғана өткен дәуірдегі неше

жыллар бойы аш-әптадалықта, қорлықта жасап кел-
ген мийнеткеш халықтың әдил басшы, кеңіслик заман-
ды қыял менен әрман еткен тидеклері ғана деп биле-
миз. Бұл туұралы В. И. Лениннің мынандай даналық
пикирлерін еске аламыз; «Никакого золотого века по-
зади нас не было. Первобытный человек был совер-
шенно подавлен трудностью существования, трудностью
борьбой с природой».¹

Өткен дәуірде хат-сауаты болмаған халық жас әу-
ладларды ата нәсияты менен тәрбия беріп, оларға
жаман әдетлерден аұлақ болуға, дурыслыққа, шы-
дамдылыққа, өтирик сөйлемейге, кисиге қыянет қыл-
мауға үгіттейді. Пайдалы ақыл көргенинен көрмеге-
ні көп жаслардың мақсетке жетісіп, бахытлы тур-
мыс құруға жол силтеп отыратуғын өмір сабағы
етіп көрсетіледі.

Турмыс ертеклерінде жасларға тәлім-тәрбия беріу,
оларды мийнетті сүюге, дослық бірлікке шақыру
қусаған халықтың алдыңғы көзқараслары «Ата ұә-
сияты»², «Дийқанның ақылы»³ деген ертеклердің маз-
мұнын құрайды.

«Дийқанның ақылы» ертегі аұыз біршиликке, дос-
лыққа, татыу, сыйласықлы болуға үйретеді. Бир-би-
реуді құрметлеу, адамға дос болу, мийтіндей бир-
ликти сақлау адам моралиндегі ең сапалы қасиет-
тердің бири. Усындай қасиеттерді хәрбір адам өз
бойына өмірлік жолдасы етіп алуы халық хәмме-
сін өз шығармаларында нәсиятлап отырады. Ерте-
клердің халықтылығының бир белгиси де усында.

Жоқарыда сөз етпекши болып отырған ертектен бир
жарлы дийқан он баласын шақырып алып, он шыбық-
ты қосып сындыртпақшы болады, шыбықтар сынбай-
ды. Буннан кейін шыбықты биримлеп майыстырады.
Шыбықтар мортылдап сына баслайды. Сөйтіп дий-
қан балаларына аұыз біршиликли дос болсаңдар душ-
манларын илаж ете алмайды, ал дара-дара болсаңдар
бұл күнлеріңнен де жаман боласыздар деп нәсият ете-
ді. Ата-нәсиятын тутқан балалар татыу тұрып, бир-

¹ В. И. Ленин. Соч., т. 5, стр. 95.

² Қарақалпақ халық ертеклері. 1965-жыл.

³ Бұл да сонда.

лесип мийнет ислеп жаман ылашығын ақ отауға айландырады.

Ертекте тууысқанлар арасындағы дослық, ауыз біршилик сөз болған менен, оның арғы төркинinde улыма адамлар арасындағы мийтиндей бирлик, жолдаслық жақынлық ең жоқарғы адамгершилик қасиетлердің состав бөлеги екенлиги сезилип турады. Қаншелли адам дослық, бирлікте турып турмыс қылса алмайтуғын жауы болмайды деген халық көз-қараслары ертектің тийкарғы идеясын қурап турады.

Усындай тәлим-тәрбия пайдалы ақыл менен аталық нәсиятты ертектегі геройлар адамның моральлик кодекси сыпатында қарап, хәр уақыт еслерінде сақлайды. Бул аталық нәсият олардың абыройлы ел азаматы болып шығыуына бирден-бир себепши болады. Оларды бузықлық ислерден аман сақлайды.

Турмыс ертеклеріндегі хаял-қызлар образы өзлеринің ақыл-парасатлылығы, тапқырлығы турақлы суюшилиги хәм ең жақсы адам тәрбияшысы болыуы менен көзге түседі. Олар ертекте ана сүтин ақлаған, ата ғамхорлығын қадирлей билетуғын ел перзенти сыпатында сүүретленеді. Булар қыялий ертеклердегідей ажайып күшлери менен қатнасып отырмайды, ал хакыйқый турмыслық жай адам өмири меңен сүүретленеді.

Ертеклердің бул түрінде хаял-қызлар образы ошақ басы, қазан-табақ ийесі емес, ел басқарып әдил басшылық ететуғын «жәмийетлик искер» характерінде де ушырасып отырады. Олардың гейпаралары қолларына қарыу алып, қарсы душпанларынан хадал мухаббаты менен азатлығын қорғауға қатнасады. Әсиресе ертеклердің бул тарауында ақыллылық, тапқырлық, тәрбиялық сыпатлар хаял-қызлар образының басым бөлегін тутады.

«Ақыллы хаял, ақмақ патша»¹ ертегіндегі патшаның хаялы патриархаллық-феодаллық тутымның қаракисенине бәнт болған көп қатынның бири. Патшаның бул хаялы жай балықшының қызы. Ол әдеп-иқрамлы, ақыл-парасатлы, ақыллы. Соның ушын да патша оны көп қызлардың ишнен таңлап алады. Бирақ буның

усындай жақсы қасиетлери баҳаланбайды. Ол патшаның пикиринше ошақ басы хаял сыпатында қалып қояды.

Балықшының қызы патшаның зулымлығына шыдамай Сахйида деген отыншы жарлы жигитке бас қосады, хадал мийнетинің арқасында құрғын хожалық дүзеп, бала-шағалы болады. Солай етип үлкен той берип, баяғы патшаны шақырып, алдына хасыл сарпайлар қойып өзинің ким екенлигин танытады. Патша өзинің ақмақлығын мойнына алып, «басындағы патшалық тажың Сахйидаға кийдирип, тиллә мөхирин берип, патшалығын тапсырады».

Ертектегі сюжетлик линия еки бағытта құрылған. Биринши, патшаның хәдден тыс зулымлық образын ашып бериуге қаратылса, екіншиси; балықшының қызының апалық бахытын аяқ астына қалдырмаудағы, еркинликти күсеген хәм ең сапалы тәрбияшы деген хаял образын жасауға бағдарланған. Бул ертектегі орайлық фигура балықшының қызы. Ертектегі уақыттар усындай этирапына жәмленген. Отыншы Сахйиданың усындай бахытқа бөлениуине өзинің хадал мийнет етиуі болса, оның хаялының истиң көзин биліп тәртип лестириуі—бахытқа жетисиудің себепшиси болып табылады. Балықшының қызында турақлы хадал суюшилик бар. Ол хожалықтың хәрқандай машақатын жеңе биліудің көзин билетуғын хаял образы. Бирақ балықшының қызында турақлы суюшилик болса, не ушын патшаның семьясынан ажыралып кетти? деген сорау көленкелеп турады. Былай болыу балықшының қызының басындағы заңлы қубылыс. Ол патшаға өз тилеги бойынша сүйіп қосылған жоқ. Буга патшаның хәдден тыс турпайы тутымлары себепши болады.

Ертекте балықшының қызы бурынғы күйеуі патшаны шақырып, алдына сарпай қойып сыйлайды. Әлбетте, бул шын мәнісіндегі хұрмет емес еді. Ол сарпайда ашылажақ сыр, айтылажақ пикир бар. Мине «хұрмет пенен сарпай» балықшының қызының хәзир ким екенлигин таныстырып, сырды ашыудағы гилт сыпатында көзге түседі. Оның алдына қойған мақсети де усы. Ол усы мақсетине жетип, хадал мийнети менен сүйіп қосылған еринің ауыз біршилик мийтиндей мухаббат дослығының татлы палын тең татысады.

¹ Қарақалпақ халық ертектери. Нөкис, 1949, 166-бет.

Хаял-қызлардың семьядағы тутқан орнының ұллылығын сүўретлейтуғын ертеклер қарақалпақ ертеклериниң ишинде аз емес. Ертеkte хаял-қызлар образы өзлериниң ең жақсы қасийетлери менен көзге түседи. Олардың гейпаралары семьяның бахытлы болыуында белгили бир фигураны ийелесе, базыбиреўлери адамды тәрбиялап шығарыудың шебер устасы болады, ал гейпара хаял-қызлар семья ағзасына туўып қалған бахытсызлықтан қутқарыушы, ақыл-парасатлы, тапқыр адам образында сүўретленеди. «Алтын баслы хаялдан, бақа баслы еркек артық» деп хаялларды адам санына алмайтуғын езиўши класслардың идеологиясын бийкарлап, халық хаялларды өзлериниң ең қадирли жолдасы, ғамхоршысы санап, прогрессивлик идеяларын ортаға қояды.

Халық өз дәретпелеринде хаял-қызларды өзлериниң ҳадал перзенти екенлигин ҳәр тәреплеме дәлиллеўде әжайып гөззал шығармаларын пайда етти. «Қырқ қыз» дәстанында Гүлайым образы арқалы шыдамлылықтың, мәртликтің, батырлықтың ең жақсы үлгилерин сүўретлесе, «Алпамыс» та Гүлпаршынның, «Қоблан» да Құрт қаның образы арқалы ер жигиттің қысылғанда ақыл беретутғын ақылшысы, мийнетин жеңиллететутғын қолғанат жәрдемшиси, ал «Мәспатша» дәстанындағы Айпарша ҳадал сүюшиликтиң, турақлы муҳаббаттын, ҳужданлы, ақыл-парасатлы, жаўынгерлик жигердин де ийеси болып сүўретленеди.

Қарақалпақ турмыс ертеклериндеги хаял-қызлардың образын жасағанда олардың семьядағы тутқан орнына көбирек кеўил бөлинеди. Олар семья қурыўда, жәмийеттиң ағзасын тәрбиялаўда әҳмийетли орынды ийелейди. Солай етип хаял-қызлар семьядағы теңи жоқ тәрбияшының ең жоқарғы үлгиси деген халықлық көзқарас жоқары қойылады.

«Ақыл жастан, ҳасыл тастан» деген халық нақылы бар. Ертеклерде тапқырлық, ақыллылық жаслардың образында жийи көрилип отырады. Оның үстине халық даналығының геройы жарлы кәмбағаллардан болып келеди. «Жарлының қызы» деген ертектеги бас героиня отын сатып өз күнин зорға көрип отырған жарлының қызы. Жарлының қызы өзиниң ақыл пара-

сатлылығы менен ғарры патшадан қутылып, өз теңине қосылады. Оның сүйегине питип, қанына араласқан даналық қасийет өз басының қадирлениўине алып келеди. Бул жарлының қызының образынан устағаның қолында, зорлықшының жолында қала бермесин, ҳәрким өзи қәлеп сүйген жигитине бас қосып бахытқа жетиссин деген халықлық тилек улыўмаластырылған.

Қарақалпақ турмыс ертеклеринде хаял-қызлар ески патриархаллық-феодаллық дәстүрлердин ширик батпағына батып келгенлиги, мал орнына сатылып, жасы жетпей турмысқа шығарылыў сыяқлы ескі тутымлардың жаман ақыбетлери сәўлеленип отырады. Буған жоқарыдағы ертектеги патшаның жети жасар жарлының қызына көз салып, он төртинде айттырыўы дәлил боларлық.

Халықты қаранғылықта сазыўар еткен ески нәлетий мусылман дининиң шәрият «он жаста отаў ийеси» деп жас қызлардың мойнына хожалықтың аўыр мусаллатын артып келди. Қарақалпақ хаял-қызларының ертедеги дәстүринен орын алып келген мусылман дининиң адам шыдамаслық усындай жабайылығын тарийхый мағлыўматлар да тастыйықлайды. Улыўма алғанда қарақалпақлар күтә ерте үйленетутғын болған, ерлер 15 жасында, ал хаял-қызлар 12-15 жасларында турмыс қурған,—деп көрсетеди Риза—Кули—Мирза өзиниң «Амударья областының қысқа очерклери» деген мийнетинде. Бирақ бул турпайы дәстүрлер хаял-қызлардың өз теңине қосылып, еркин жүриў сыяқлы прогрессивлик идеяларын пүткиллей шеклеп, қалыўға хәлсизлик еткенлигин гейпара ертеклердин мазмунынан көремиз. Базбир ертеклерде қызлар шәрият алдында бас ийип, қалың малға сатылмайды. Олар өзлериниң өмирлик жолдасын көпшиликтиң ишинен сайлап алады. Бирақ қызлар ер таңлағанда оның сыртқы формасына қызбайды, ал ақыл-ойы, адамгершилиги басым туратутғын жағдайларды алдына мақсет етеди. Мысалы, «Ақыллы қыз»² ертегинде бир патшаның қы-

¹ Риза-Кули-Мирза, Краткий очерк Амударьинской области. С. Петербург, 1875, стр. 13.

² Қарақалпақ халық ертеклери, Гёкис, 1965-жыл.

зы өз басын жумбағын шешкен адамға қосатуғынын айтады. Ол кимде-ким жумбағын шешсе оның үлкен-кишисіне, бай-жарлысына қарамайтуғынын ескертеді. Патшаның қызының жумбағын бір тазша бала шешіп, қыз тазша баланы өмірлік жолдасы етеді.

«Алпамыс» дәстанында Гүлпаршын өз басын бәйгеге тигізіп, аты озғанға бас қосыуды шарт етсе. «Қоблан» дәстанында Құртқа алтын қабақты атып түсіргенге қосылыуды алдына мақсет етіп қояды. Халық дәретпелерінде ұсындай қыздардың қалың малсыз өз тегіне қосылуы, «теңі келсе тегін бер» деген халықтың прогрессивтік ойларының жыйынтығы, әрман хәм қиялдары деп білеміз.

Қарақалпақ халқының дәстүрінде сөз жарыстыру, жууап, жумбақ айтысуы этникалық дәстүрлерінің бірінен есапланған. Хәттеки, гейпара қыздар өзін жумбақ-жууап айтысынан жеңген жигитке турмысқа шығуға шарт ететуғын болған. Тахтакөпір территориясында Кемпақал деген қыз (XIX ғасырдың ақыры, XX ғасырдың басында жасаған адам) әдеуір жасқа шыққанша жумбақ-жууаптан жеңген адамға турмысқа шығаман деп отырған. Міне ұсындай халықтың турмысындағы дәстүрлер халық ертеклерінде сәулеленіп отырады.

Жумбақ айтыстары ұлыма халықтар дәстүрінің ең ертедегі формаларының бірінен есапланады. «Устное бытование загадки, загадывание и отгадывание её была в древности связано твердо установленными обычаями. Загадывание загадок испытывалось как состязание... при котором можно было выиграть заклад: кубок, девушку, еще больше потерять (честь, голову)»¹.

Қарақалпақ турмыс ертеклерінде хаял-қыздар батырлық хәрекеттері менен де көзге түседі. Ертеклердің бұл түріндегі хаял-қыздардың батырлық образдары қахарманлық дәстандардағы («Қырқ қыз» дәстанындағы Гүлайым образы), қыялий ертектердегі хаял-қыздардың қахарманлық образларынан басқаша. Қахарманлық дәстандар менен қыялий ертектердегі хаял-

қыздардың батырлық, мәрттік ислері сыртқы басып алыушылар менен қатал табиғат күшлеріне қарсы қаратылған болса, турмыс ертеклеріндегі хаял-қыздардың қахарманлықтары өзі сүйген ярына болған таза мұхаббатын, семья бірлігін қорғап қалуға тийкарланған.

Турмыс ертеклерінде және бір турмыс хәқыйқатлығынан туған тематика опасыз хаял менен өгей ана хәққындағы ертектер. Ұсындай типтік образдар өзлерінің жеркенишли жамаң минезлері менен хәрекеттері сұуретленип әшқара етиледі. Өгей ана қаслығы турмыс ертеклерінде ғана емес, ал қыялий ертектерде де көбірек әнгіме етилип отырады.

«Жетім қыз» деген ертектен анасы өліп жетім қалған қыздың соңғы шешесінің образынан өгей ананың барып турған зулымлық қаталлықтары көринеді. Оның образында тас бауырлық, өзінмен туумаған деген тақаббирлік бар. Ол жетім қызды өз қызынан бөлек санайды. Семьядағы барлық қыйыншылық жумысқа жетім қызды жумсайды. Қызды жумсап ғана қоймайды жөнсіз урып азап береді. Өгей ананың барып турған хәдден тыс қаталлығын ертеkte былай баянлайды. «Ақырында өгей ана жетім қызға көк сыйырды жетегіне беріп бақтырып қояды. Оның менен қоймай, кеште келгенде сен баққалы сыйырдан сүт шықпайды деп урады, суу ишпегенліктен сыйырдың шақы қыйсайып кетипти деп және урады».

Ертеkte жетім қыздың басындағы трагедиялық жағдайлары менен өгей ананың зулымлық хәрекеттері хәқыйқый машақатты бір көриніс ретінде сұуретленеді. Халық ұсындай ауызеки шығармаларында жетім қыздың басындағы қайғылы уақыяны көрсетіу менен бирге, өзі асырап тәрбия қылып отырған сыйыры менен тауығын жаны ашыр досты етіп көрсетеді. Өгей ананың жетім қызға хайуан қурақым жақсылық ете билмеуі, оның хәдден тыс унамсыз типтік образ екенлігін қосымша дәлиллеп турады. Ұсындай жетім қызға жақсылық етіп жәрдем еткен персонаждар турмыс қыйыншылығынан туған қосымша геройлар ретінде көзге түседі.

Халық ұсындай турмыстың ауыр ақыбетіне гриптар

¹ Ученые записки. Сер. фил. наук. Н. М. Колесницкая «Загадка в сказке» вып. 12.

¹ Қарақалпақ халық ертектері. Нөкис, 1965-жыл.

болған жасларды турмыстан түңілдіріп, удайына жылата бермейді. Жетім қыз халықтың мақұллауы бойынша өз елине патша болып мурат мақсетіне жетеді.

Солай етип турмыс ертеклері улыұма ертеклер ишіндегі революцияға шекемгі халық турмысының тарихый рауажланыу жолларын көз алдына сәулегендіретуғын өткен дәуірдің әдебий шығармасы қатарында бақаланады. Бунда турмыстың хәртәреплеме жақтары жүз береді; дийқаншылық, балықшылық, саудагершилик, шаруашылық, езиуши хәм езилиуши класслар арасындағы класслық гүрес—усылардың хәммесі жәмийеттің рауажланыу тарихының реал картинасы сыпатында хәрактерленеді.

Турмыс ертеклерінде халықтың этнографиялық үріп-әдетлеріне байланысly бай материаллар жәмленген. Ертеклердің бул түрі хәзіргі заман гүрріңдерінің яғный проза жанрының өткендегі әдебий формасы болып, өз заманының тыңлаушысын қандай тәсірлендірсе, хәзіргі заман оқыушыларын да өзінің көззаллығы менен қызықсындырады.

а) ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРІНДЕГІ ХАЛЫҚ САТИРАЛАРЫ

Сатиралық бағыт жәмийет үшін соншелли әхмийетли хәм ийкемли, соншелли жанлы хәм хақыйқати Марксизм-ленинизм классиклерінің шығармаларында сатира гөнениң өлип жоқ болыуында, жананың хәуиж алып рауажланыуында хәм алға илгерилеуши күшкөтосқынлық жасаушы хәрекетлерди жоқ етиуде белгилі қурал болып есапланады, деп бақалайды. К. Маркс сатиралардың социаллық генезиси менен турмыста қолланыу жақларын диалектикалық көз қарастан бақалап, былай деген еді: «Тарих ескерген турмыстың формаларын жерлеуде көплеген фазаларды бастап өткереди хәм тийкарғы хәрекет етеді. Дүньяжүзілік тарихый форманың ең соңғы фазасы, бул оның коме-

диясы»...¹ Сатира соның менен қатар класслық гүрестің қуралы болып хызмет атқарады, диний хәм ескерген үріп-әдетлер, ырымлар менен гүресте де әхмийетліз орынды ийелейді.

Халық сатираларының көринислері қыялий хәм хайуанлар хаққындағы ертеклердің мазмунында да жүз береді. Қыялий ертеклерде адам өмиріне қәуиі туұдыратуғын стихиялы жауыз күшлерге, мийримсиз патшаларға адам қыялынан тууған кәраматлы геройлары менен персонажларын (ур тоқпақ, көринбейтуғын қураш, кәраматлы хаса) жумсайды. Халық қарсы душпанларын усылар арқалы хәр қыйлы жаман нәрселерге айландырып, олардың хәдден тыс жауызлықлары әшкараланып, күлкіге алынады. Бул ертектегі жетім бала, хйилекер тазша, қәмбағал жаслар қаст еткен зулым патшаларды «ол дүньядағы» әкең келсин деп атыр деп алдап өртеп жиберип, күлин көкке ушырады. Ал хайуанлар хаққындағы ертеклерде езиуши класслардың топарларын аллегориялық рәуиште мазақ етеді. Олардың оғыры зулымлықлары менен инсапсызлықлары, мийримсизликлері менен жууұхалықлары масқара етиледі. Бул ертеклердегі сатираларда турмыс ертеклеріндегі сатираларға қарағанда фантазия басым болып келеді. Бирақ, булардың сюжетінде хәм идеялық мазмунында хақыйқый халық турмысы сәулеген болады.

Турмыс ертеклеріндегі сатира халықтың реал турмыс тәжирийбесинен алынған. Бунда көбинесе үстем-класс адамлары болған—мийримсиз патша, әдилсиз үәзир, ашкөз, сықмар бай хәм ислам динин нәсийхатлаушы руұханий адамларға, яғный ийшан-моллаларға қаратылған. Халық өз шығармаларында зорлықшыл күштің қысымына ушырап келген социаллық турмыс жағдайларының хәр түрлі көринислерін сәулегендіруи менен бирге, сол эксплуататордың мийримсиз күшлеринен өзлерінің табан астынан тауып айтатуғын ушқыр сөзлерін, хйилекер, тапқырлықтарын басым қояды. Бул туұралы Добролюбовтың рус ертекле-

¹ В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, т. 2, М., 1948 г. стр. 733.

¹ К. Маркс. К критике гегелевской философии права. К. Маркс и Ф. Энгельс собр. соч. т. I изд. 1-е, стр. 403.

ри хаққында айтқан мынандай пикирин келтирген дәлиллі болар.»... ертеклердің көпшілігінде сумлық пенен хийлекерліктің зорлықшыл күштен басым екенлігін байқауға болады; бұл күтә тәбийй жағдай ақыл-санасы өсіу жолында зорлықшыл күштен көп ғана тосқылық көретуғын адамлар арасында болады. Сол зорлықтың себебинен тууры жол менен айқасуыдан гөре, сумлық, хийлекерлік жолына еріксіз түседі¹ деген еді. Добролюбовтың усы айтқан пикирине мысал боларлықтай ертеклер қарақалпақ ертектің эпосларының ишинен көптеп табылады. Бұл ертектерде халықтың тапқыр, хийлекер, өткір тилли қахарманлары күшсізлердің, кәмбағалардың үстинен хұким жүргізетуғын езиуші класслардың топарларын айыбын мойнына қойып, тилден қалдырып отырады. Оларды масқаралап халық алдында мазақ етеді.

Ертектердегі халықтың динге көз қарасы, олардың улыұма дүньяға көз қарасы менен белгиленеді. Дин өткен замандағы мийнеткеш халықтың қараңғылықта, азап-ақыретте қалыуының бірден бір себепшісі болды. Дин диний руханийлар, эксплуататорлар класслардың ең күшлі құралларының бири ретінде хызмет атқарып келді.

Қарақалпақ халқы бір тәрәптен жергиілік хан, бийлерден, бай ақсақалдардан езилип келген болса, екінші тәрәптен ислам динін үгітлейтуғын ийшан, моллалар, ахунлар, құлласы хәр қыйлы руханий адамлардың бас айландырғыш диний мистикалық үгітлеріне сазыуар болып келді.

Ислам динін үгітлеушілер өзлерінің жалған идеологияларын таратыу үшін ески мектептер ашып, дин сабақтарын оқытатуғын болған. Шымбай қаласында ески диний училище болған. Оның хәр қайсысында 25 бала оқытуғын болған. Училищеде сабақ айрықша парсы, түрік, араб хәм шағатай тилинде жүргізілген.

Диний руханийлардың надан халықтың қанын сүліктей сорып келгенлігін қарақалпақ халқының ре-

алист демократ шайыры Бердақ Қарғабай улы «Салық» деген қосығында мынандай деп тәрийптейді:

Анау мешит мунарланған,
Басларында шырақ жанған,
Қуран ашып, халықты сорған,
Ийшанларға жоқдур салық²!

Халық өз дәрәтпелерінде яғный ертеклерінде сатсыз надан адамлардың басын айландырып, барыжоғын алдап алатуғын ийшан-моллалар, ахунлардың харамы қылықтары менен жалған хәрәкеттерін әшкаралай отырып, оларды мазақ қылады. Усындай диний адамлардың моральлік жақтан да бузылған опасыздықтары халық ертеклерінде жүз береді.

Диний руханийлардың сөзінде шынлық жоқ, бәрха халықты алдау, өтирик айтып күн көриүди ойлайтуғын еки жүзлілігін характерлейтуғын образын «ийшатым деп, ешегимнен айырылдым²»—деген ертектен көриүге болады. Бир молла өзінің моллашылығына қанаат қылмай, ийшан формасында кийинип, бир үйге барып қонақ болады. Молла ол үйдің хаялының зийнеін аяққа басып, «қатынға сырды айтыу жақсы емес, еркек деген хаялды писент етпей хәм менсинбей қабатын үйіп жүриү керек» деп хаялдың намысын хорлап, ерис үгитін айтады. Бирақ, молланың бұл жалған гөнін еситкен үй ийеси оған ашыуы келип, молланы масқара қылуы жолына түседі. Ол жортаға садақаға бир қой атап едим, хаялымнан «ийшан атама» қойдың қайсысын берейік деп сорасам, хаялым семизін беріңдейді. Семизін берейін десем сиз «қатын менен ойласпай ис қыл деп едиңіз», дегенде, ийшан «хаялдың ийесіне хәмме ўақыт кирмегенде де, гейпара ўақытлар кирсе болады» деп, молла қойдың атын еситкенде бан астынан тайып түседі. Бұл еки жүзлі, өтирик, инсансыз молланы үй ийеси «сендей ийшанның реті жоқ» деп үйінен қуып жибереді, молланың

¹ Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений, т. I. М., 1950, стр. 591.

² Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Аму-дарьинской области. 1875, стр. 37—38.

Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1956, 40-бет. Халық ертектері менен қосықтары (динге қарсы әдебий шығармалар топламы). Төрткүл, 1941-жыл.

адамгершилик уятын жойытқан ақмақлығы күлкіге алынады.

Дин хәм диншиллер ҳаял-қызлардын намысын қорлайды. Хәттеки, оларды адам қатарына қосқысы келмейди. Буны жоқарыдағы ертектегі молланың сөзінен де көріуге болады. Мине усындай улыұма халық моралине жат реакцион диншилликте үгітлейтуғын, хәр түрлі бузықшылық истейтуғын ийшанларды, пирлерди, дүмше моллаларды халық сатиралық ертеклерінде өткір тил менен жер жебирине жеткерип өлтирешкаралайды.

В. Г. Белинский өзінің Гогольге жазған хатында диншиллерди эшкаралауда халық ертеклерінің белгилі орынды ийелейтуғынын ескерте келип, былай деген еді: «Русс халқы уят ертеклерди ким туұралы айтады? Поп, поптың ҳаялы, қызы хәм поптың хызметкерлери туұралы айтады. Русс халқы кимди тухымы менен самсамлар, буұаз айғырлар, деп атайды? Попларды атайды. Русста поплар хәмме русслардың көз алдында мешкейликтің сараңлықтың, жалпылдап бас ийиушиликтиң, уятсызлықтың барып турған басы емес пе». Қарақалпақ ертеклеріндегі ийшан, моллаларда да усыны айтыу күте орынлы.

Ислам динин қууатлаушылар диний кітаптарды көр-аматлы етип көрсетеди. Оның бир бет қағазын аяққа басыуға болмайды, ондағы жазылған сөзлер «қудайдың мөри» деп қорқытады. Хәттеки диний кітаптарды нан-анда жоқары қойғысы келеди. Солай етип олар сана-ны, идеяны биринши, материаллық турмысты екінши орынға қою идеологиясын үстем етпекши болады. Биринши ақ, халық материаллық турмыстың бириншилигин, онысыз тиришилик стіудің мүмкин емес екенлигин ис-инде көрсетип береді. «Нан уллы ма, қуран уллы ма» деген ертекте адамлар қуран уллы деген ийшанды бермей жайға қамап кетеди. Ийшан жеўге нан алмай өлер халатқа жетеди. Ертенине адамлар жетер-жетпес жерге жайдың текшесине жарты нан қойып кетеди. Аштан өлгін деп атырған ийшан нанды көр-

ген уақытта, өжиредегі кітаптарды текшелеп үйи, үстине минип, пәтиктегі панды алайын деп атырғанда, басындағы сәллесинің боқлыққа түсип кеткенине қарамай панды алып жейди. Жыйналған халық:

«Садағанды кетейин хәзирет»,
Ийшаным едің тоқлықта,
Бир күнге ашқа шыдамай,
Сәллен қалды боқлықта» деп ийшанды

масқаралайды. Олардың жәмийетлик сананың формалары болған динди, идеяны биринши деп есаплаган халқықатлыққа туұры келмейтуғын үгітлерин күлкіге алып шермендесин шығарады. Солай етип, бул пикир тарийхый материализмнің жәмийетлик материаллық турмыс жағдайлары-биринши, ал жәмийетлик сананың формалары: дин, философия, мораль ғ. т. булар екінши болады деген тийкарғы теориясына стихиялы түрде жақын келип қалады. Халық өз шығармаларында диннің жәмийет ушын екінши дәрежелі екенлигин хәм дин халқындағы ойларын усындай етип сәулелендирип келгенлигинен дерек береді.

Халық сатиралық ертеклери усылар менен қатар адам минезіндегі ерси хәрекеттерди, ёриншеклик, қумарпазлық, нәшебентлик, аңқау хәм қосжақпас жалқаулықтарды да күлкіге алып, оларды жер-жебирине жеткерип эшкаралайды. Бунда жай элеметилер тек жәмийет ушын ғана емес, ал өзлерінің жеке басына да пайда келтирметуғынлығын, керисинше экономикалық хәм моральлик жақтан бузылыуына алып келетуғынын дәлиллеп турады. Усындай турмыстағы ең жаман кей-биринлердин бири нәшебентлик болып табылады. «Бәңги-ақ, халық материаллық турмыстың бириншилигин, онысыз тиришилик стіудің мүмкин емес екенлигин ис-инде көрсетип береді. «Нан уллы ма, қуран уллы ма» деген ертекте адамлар қуран уллы деген ийшанды бермей жайға қамап кетеди. Ийшан жеўге нан алмай өлер халатқа жетеди. Ертенине адамлар жетер-жетпес жерге жайдың текшесине жарты нан қойып кетеди. Аштан өлгін деп атырған ийшан нанды көр-

¹ Ж. Базарбаев. «Қарақалпақ халқының атеистлик ойларының тарийхынан», «Өмүдәрә» журналы № 5, 1962-жыл, 9-бет.

² Төрт ериншек, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1965-жыл.

¹ В. Г. Белинский. Письмо к Гоголю. Гос. изд. Лит-ы, 1947, стр. 8.

амсыз типлер ретінде сүүретленип, олардың қасиет-
сіз істерін күлкіге алынады.

«Төрт ериншек» деген ертектегі қосжақпас, жатып
ишерериншеклердің образдары Обломовтың образын
еске түсіреді. Булар маңлай терлетіп мийнет қылуы
жек көрседе, қыдыруы жақсы көреді. Бірақ, олар-
дың сүйегіне синген жаман ериншеклік әдеттері, хәр
уақыт қайталана береді. Бұндай типтерді халық жәм-
ийеттегі зият адамдар деп қарайды. Олар коллектив-
тен бөлінген, турмыстан шетте туратуғын образдар
ретінде сүүретленеді.

Адам өзінің адамшылық қасиеті менен жәмийет-
тің бір ағзасы ретінде өз орнын ийелейді. Ол мийнет-
те, адамдар менен қарым-қатнаста, белгилі бір жұмыс
процессінде бақаланады. Халық дәретпелерінде оның
көпшілікке үлгі боларлық тәрептерін ортақласуы
ға нәсиятласа, адам моралине жақын келмейтуғын жа-
ман жақтары күлкіге алынып, критикаланады. Оның
шетірек тұрыуға үгітлейді. «Ақылсыз бала» деген ер-
текте я байлықты келістіре алмайтуғын, я жұмыс іс-
леп күн көріуді келістіре алмайтуғын, хеш нәрсені
қадірлей билейтуғын адамның образын жасап, халық
олардың үстіндегі ашшы күлкілерін жумсайды.

Қарақалпақ ертеклеріндегі сатиралық ертеклер кө-
бінесе Жийренше шешен. Хожанәсиреддин, Алдар көсе-
лердің аты менен байланысы болып келеді. Қорық-
пайтуғын өмір сүргіш Хожанәсиреддин хәм еңшіл ук-
ыпшы Алдар көсе дөгерігіне жәмленген анекдоттар
циклінде мийнет сүйгіш қарақалпақ халқының мой-
ынына мусаллат болған хан, бай, бий, ийшан, молла хәм
саудагерлерге—барлық қарам тамақтарға қарсы қара-
тылған халық сатирасының социаллық өткір бағдары
сезіледі. Сондай-ақ, адамдарда ушырасатуғын кемшіл-
ік хәм жетіспеушіліктерді: жалқаулық, қорқақтық,
ашкөзлік, менменлік, тәкаббирлік хәм мақтаншақтық
қасиеттерін күлкі етеді. Солай етіп, халық арасында
да айрықша таралған бұл қызық тарихтар көп есір-
лер дауамында балаларды хәм жасларды тәрбиялаудың
күшлі құралы, халықтың адамгершілік жағдайларын
тастыйықлаушы құралы болып хызмет етті. Халық сат-

ирасының құдіретті тәсірін айрықша атап көрсетіп,
уллы рус жазушысы Гоголь: «Хеш нәрседен қорықпай-
туғын адам да күлгіден қорқады» деп бийкар айтқан
емес.¹

Қарақалпақ ертеклерінде халық сатиралары менен
юморлары хәм күлдіргі сөзлері аты кепнен мәлім.
Жийренше шешен, Алдар көсе, Хожанәсиреддин қуса-
ған халық легендалық геройларының аты менен айтыл-
лып, олардың тапқыр, хийлекерлік типтік образдарын
жасайды. Халықтың көззал қанатлы ушқыр сөзлерін
олар айтсын, айтпасын, солар тәрепіннен айтқызып,
солардың аты менен байланыстырып отырады.

Біз жоқарыда айтып отырған сатиралық легендалық
геройлар бір—биринен тийкарғы өзгешеліктері менен
айырылып тұрады. Мәселен: Жийренше шешен ойшыл,
тапқыр, халық даналық сөзлерінің үкілі. Онда ашшы
хәзіл, сықақ етіу қасиеттері де бар. Оның терең мә-
нилі сықақ сөзлері көбінесе эксплуататор класс топар-
тарына қаратылған болады. Ол бәрқа хан менен үзир-
дин теріс мінездері менен ерси хәрекеттерін күлкіге
алады. Бір күні Жийренше шешен Жәнібек хан менен
нға шығып құс салып қиятырғанда Жәнібек хан менен
реншени гөне тамның басында қонып отырған баюлы-
ар менен сөйлесіп кел деп жумсап жібереді. Жийрен-
те ханның зулымлығын әшкаралау үшін баюлылар-
дың қасына барады да, қайтып келип: «Ауа тақсыр
өйлестім»—дейді.

—Баюлылар не десіп атыр. Саған не деді?—дей-
н. Сонда Жийренше тұрып:—Баюлылар құда түсіп,
алдың мал айтысып атыр екен. — дейді. Хан:—
алдың малына не береді екен? — дейді. Жий-
ренше:—Гил гөне там береді екен, бирейі қызының
алдың малына 300 гөне там сорап отыр екен. Бирейі
00 гөне там емес, 200 гөне там беремен,—дейді. Оған
нда ортасында отырған кәтқудасы, «сен қыйғалма,
Жәнібек хан, хан болып жұрт сораса, 300 гөне там
ес, шеше 500 гөне там ауысып қалады, қызыңды бе-
гой» деп отыр,—дейді.²

¹ А. А. Валитова. «Қарақалпақ легендалары хәм анек-
доттары», «Әмударья» журналы, № 1, 1964-жыл, 121-бет.

² Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдоттары, Нөкис
62-жыл, 42-бет.

¹ Қарақалпақ халық ертеклері, Нөкис. 1949-жыл, 131-бет.

Ханлық заманда ҳешқандай әдиллик болуу мүмкин емес. «Хан көп болса, жау көп болады» дейди халық. Сол ханлардың бири Жәнибек ханның халықтың жұртын таслап көшип кетиуіне себепші болған зулымлық қаракөсеттері Жийренше арқалы бетіне басылады. Класслық жәмийеттегі пұқара халықтың ишіндегі Жийренше қусаған халық тәрәпинен тұрып өткір сөзлерін құрал етип хан, бийлерге қарсы тұрған адамлардың образын усы Жийренше арқалы әңгімелеп келгенлігінен дерек береді. Қарақалпақ ертеклеріндегі Жийренше образы «Горшения» деген рус ертегіндегі геройдың образын еске түсіреді. Ертеке мазмұны бойынша Иван Грозный патшалық еткен дәуірге туура келеді. Ертеке патшаның «дүньяда ким жыртқыш хәм ким барлығынан зулым?» деген сорауына, ертекегі халық қаржарманы «Сизің патшалық хәмирициз зулым!»¹ деп тайсалмай жууап береді.

Хан, бий хәм тағы басқа үстем класс топарларының (верхушки) адам шыдамаслық унамсыз жақлары олардың моральлик турақсызлықтарынан да көрінеді. Мәселен хан Жийреншенің хаялына ашық болып, Жийреншени өлтирип, хаялын алмақшы болған, бузық нийетін Жийреншенің хаялы өлтире масқаралайды. Ақыллылық, тапқырлық жағынан теңбе-тең, хәттеки, басым болып келетугын Жийреншенің хаялы ертектерде сатиралық героиня сыпатында да белгилі орынды ийелейді. Оның бойында тапқырлық пенен унамсыз типлерді күлкіге алып отыратуғын қасиеттері беккем орын алған. Ханның Жийреншеге қырық исек беріп, усыны туұдырып берсең, болмаса өлімге буйырыласаң деген хәмиринен орынлы дәлил табады. Ол Жийреншени сорап келген ханға: «Жийренше хәзир жас босанып еді» деп алдаса, ханның «еркек адам да туұама екен?» деген сорауына «төрелигизге құллық тақсыр, еркек қойдың қозылағанын қайда көріп едіңиз» деп ханның ахмаклығын мойынлатады. Усындай езиушілерге болған класслық күлкі, өткір социаллық бағдар мийнеткеш халықтың класслық жәмийеттегі эксплуатация етиудің

түрлі формалары менен бірнеше жүз жыллаған гүреслеринин ертектерде сәулеленуі екенлігін көреміз.

Қарақалпақ ертеклеріндегі күлдіргі, сатиралық хәм қысқа юморлық әңгімелер Хожанәсиреддин, Алдаркөселердің аты менен жийи айтылады. Булардың аты менен аталған әңгімелердің тийкаргы әшкаралайтуғын геройлары Жийренше шешен сөзлеріндегідей Хан, үәзир, болмай, ал сықмаң бай, ашк өз уры хәм жәмийеттегі адамның минезіндегі ерси қылықтары менен кемшиликтері күлкіге алынып отырады. Әсиресе ийшан, моллалардың халықты алдап басын айландыратуғын жууқалықтарын жер-жебирине жеткеріп мазақ қылады. Бир күни намаздан қайтқан бир топар моллалар ертең «ақырзаман» болады деп Хожанәсиреддиннің қошқарын сойдырып жейик деп Хожанәсиреддиннің үйіне келеді. Хожанәсиреддин моллалар шомылуға кеткенде барлық кийімлерін жыйнап әкеліп отқа жағып жібереді. Моллалар кийімлерін сорағанда «Ертең ақырзаман» болады дедіңизлер, соның ушын малдың, дүнъяның керегі жоқ дегеннен сон, кийімнің неге керегі бар деп, қойдың гөшін писириу ушын жағып жібердим» деп жууап береді.

Бул сатиралық ертекегі Хожанәсиреддиннің моллаларға қошқарын сойып беруі, моллаларды сыйлағанынан ямаса олардың ертең «ақырзаман» болады деген сөзлеринен қорыққанлығынан емес еді. Хожанәсиреддиннің алдына қойған мақсети моллалардың жалған сөзлерін бийкарлау менен алдаушылық пығалларын масқара етиуге қаратылған. Хожанәсиреддиннің моллаларға қошқар сойып берген шығынынан оларды мазақ еткен жағы анагурлым қымбат хәм басым тұрады.

Хожанәсиреддиннің аты пүткіл Орта Азия халықтарына кеппен мәлім. Академик Гордлевский Хожанәсиреддиннің сөзлері ауызекі түрінде де, соның менен қатар XVI-әсирден бери типографиялық баспа жолы менен Шығыс елдеринің көбіне таралған¹ дейді. Белгилі қазақ илимпазлары М. Әуезов хәм Е. Исмаиловлар

¹ Русская сатирическая сказка. М. Л. 1955, стр. 183.

¹ Анекдоты о Ходжанасыр-Эддине. Перевод, статья и комментарии В. Л. Гордлевского, М.—Л., «Академия», 1936 г.

қазақ ертеклеріне жазған алғы сөзлерінде «Хожанасыр әңгimesi бизге көршилес өзбек, эзербайжаннан ауысып келген «қыдырынды әңгиме»¹ деп көрсетеді. Бул пикирлерди бизиң көзқарасымызша мақуллауға турарлық. Қарақалпақ ертеклеріндеги Хожанасиреддин ҳаққындағы әңгимелер қоңсылас еллер ертеклеріндеги Хожанасиреддин сөзлери менен уқсас болып желеди. Деген менен көпшилик жағдайда Хожанасиреддинниң аты менен айтылған сөзлердин басым бөлегі қарақалпақ халқының түпкилики өз дәретпелери болып есапланады. Солай етип Хожанасыреддинниң образы қоңсылас халықлардың ертеклеріндеги сыяқлы қарақалпақ халқының сатиралық хәм күлдирги ертеклерінде ортақ типлик герой сыпатында қолланылады.

Қарақалпақ ертеклеріндеги күлдирги, сатиралық хәм юморлық характеріндеги ертеклер мийнеткеш халықтың өткен замандағы эксплуататор класслардың мийримсиз қатал минезлерин ошкаралауда ең өткир қуралларының бири ретинде пайдаланып келгенлигинен дерек береді. Онда дин хәм руханийларға болған ашшы күлкілери, нәлет айтқан ашыу, ызалары сезилиу менен бирге улыўма халықтың атеистлик ойлары жуу-мақластырылған.

Халық өз дәретпелеринде адам минезиндеги жат қылықларды, ески дәстүрлерди, үрип-әдетлерди, жатып ишерлик, ериншеклик, қосжақпаслықты күлкіге алып халық юморының оты менен өртеп отырады. Солай етип халықтың социаллық экономикасының раўажланыуы, мәдениатының артыуы бундай халықлық емес жат элементлерди қысып шығарады. Мәденият табысқа жетискен сайын ески ырымлар жойыла баслайды.²

«Коммунистлик мораль,—деп көрсетеді партияның XXII съездинде қабыл етилген программада, мың жыллар даўамында социаллық езиу хәм минез-құлық кемшилиги менен гүресте халық массалары тәрәпинен ислеп шығылған тийкарғы улыўма адамгершилик моральлик нормаларды өзине қосып алады»³. Халық сатирала-

ры ҳазирги коммунизм жәмийетин қурып атырған үлкен тарийхый дәўирде де өз раўажланыуын таппақта. Ҳазирги халық сатираларының тийкарғы тематикасы — жәмийеттин раўажланыуына тосқынлық жасайтуғын базбир адамлардың характеріндеги жат элементлер сынға алынып, оларды бир сөзликке, ҳақыйқатлыққа, шыдамлылыққа үйретеді.

¹ Қазақ ертеклері. Алматы, 1957-жыл, XXIII-бет.

² В. Г. Беллинский. Письмо к Гоголю, 1947, стр. 8.

³ Советлер Союзы Коммунистлер партиясының программасы. ҚКМБ, Нөкиз, 1962-жыл, 223-бет.

II БАП

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРІНІҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ

[Қарақалпақ ертеклерінің] стилистикасы, [сюжеттік] құрылысы, [композициясы], [тил көркемлігі] сұретлеу формасы, образ жасау жағынан басқа халықтардың ертеклері менен улымалық жақыналасуы менен бирге өз спецификалық айрықшалары менен де белгіленеді.

[Ертеклердің көркемлік өзгешелігі] бәріннен бұрын ертеклерді айтыушылардың шеберлігіне, ұақыяны қызықты етіп айтып беруі ұқыпшылығына байланысты болып келеді. [Ертеклілер] ертеклік ұақыяны тыңлаушысына қызықты, исенимді етіп айтып беруі ушын анау-ямаса мынау образларға толық характеристика береді, ондағы геройлардың басынан өтетуын айырым эпизодлар улыма ертеклік ұақыяға органикалық түрде байланыстырылып, бір-пүтін ертектің сюжеттік мазмұнын пайда етеді.]

[Қарақалпақ ертеклерінде] халықтың сөз искусствосының маржанлары берілген, ондағы халықтың даналық сөзлері, нақыл-мақаллары, афоризмдері, философиялық ойлары ертеклердің мазмұнын тыңлаушысына ұғындыруда әһмийетті орынды ийелейді. [Ертеклердің көркемлік өзгешелігі] әлбетте, көп жағдайда оның тилине байланысты болуы менен де характерлі. Ертеклердің тили улыма халықтың сөйлеу тили тийкарында құрылып, әсирлер бойы айтылып қалып-лескен халық тилинің көзгәл сөз байлығын өз бойларына жәмлеген. [Ертеклердің тили] үлкенге де, кишиге де жеңіл түсиниуді пайда етеді. Онда түсиниксиз, архаизм сөзлер күте аз муғдарда, хәттеки жоқтың қасында.

Бұл тууралы В. Г. Белинский былай дейди: «...халықтың сөзінде өзинің тазалығы, салмағы, сұретлеуі болады, халық қосықларында, хәттеки ертеклерінде де өзине тән өмир хәм поэзия болады, оларды жек көрмеушилик былай турсын, халықтың характері тилинің тарийхының жанлы фактлері сыпатында оларды еле де жыйнау керек»¹.

[Ауыз еки халық творчествосының тили] рауажлануы менен оның байыуының, толықтырылуының айырым өзгешеліктерін есапқа алғанда, жәмийеттің алға қарай рауажлануы менен бирге халық тилинің де хәр тәрепке өсип жетилисиуіне тийкарланған. [Традициялық ертеклердің айтылуында, хәзиргі заман сөйлеу тилиндегі] жаңа сөзлерді де жийи ушыратамыз.

Усындай традициялық ертеклерде жаңа сөзлердің қосылып айтылуы, хәзиргі қарақалпақ сөйлеу хәм әдебий тилинің өсип рауажлануының запылығы менен байланысты. Тил адамзат жәмийетінің қатнас құралы болғанлықтан ол өткен дәуірді де, хәзиргі дәуірді де, келешекті де қалай қалесең солай баянлауға уқылы².

Ертеклердің композициясында олардың баслануы, тамам болуы, ұақыяның рауажлануы менен шийеленисиуі хәм шешилиулері, хәрқандай сұретлеу формалары хәм т. б. жақлары жағынан өзине тән өзгешеліктері менен характерлі.

[Қарақалпақ ертеклерінің] баслануы хәр түрлі. Көбінесе ертеклер: «Бұрынғы өткен заманда Бужыр мерген деген болады», «Бұрынғы өткен заманда бир бай болған екен», «Бұрында бир ғарры болыпты», «Әйемгі өткен заманда бир тапқыш адам болыпты», «Баяғыда бир хап болған екен» хәм т. б. Ертеклердің булай баслануы улымалық характерге ийе. [Қарақалпақ ертеклерінің] басым бөлегі усы формада басланады. Усылар менен қатар қарақалпақ ертеклерінде төмендегідей ертеклердің баслануы формалары да бар. «Ерте ұақыт-

¹ В. Г. Белинский. Избранные сочинения, т. VIII, стр. 534.

² Қ. Мақсетов. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны. «Қырық қыз». Нөкис, 68-бет.

³ Қ. Мақсетов. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 182-бет.

та, ешкинің құлағы келте ұақытта, еки ағайинли Ешамақ менен Дошамақ деген жигит болыпты». «Бар екен де жоқ екен, аш екен де тоқ екен, бұрынғы өткен заманда бир ғарры болған екен», «Бир бар екен, бир жоқ екен, аш екен де тоқ екен, ала ғарға азаншы, қара ғарға қазаншы екен. бұрынғы әйіем заманда бир хан болыпты», «Ертегим ерте болады, құлағы келте болады, ғаз қараұыл болады, тырна жасаұыл болады, хәкке бийсымақ болады» хәм т. б. Ал «Арық мерген» деген ертек мынадай формада басланады: «Бұрынғы өткен заманда, дин мұсылман аманда, Гударлы шаның елинде, Куртоғайды жайлаған, қулан аты ойнаған, Куртоғайдың ишинде аң туқымын қоймаған, қара тұлпары астында, сур жебеси қолында сары жайы ийинде, қуралайды көзден атқан Арық мерген деген мерген бар екен». Ертектердің бұндай баслануы формасы сол ертектің мазмұнына тийкарланған болып келеді. Усы характердеги зачинлер төмендеги ертектердің баслануында былай бериледи: «Ертеде ердің шағында, ер Нуртайдың ұағында, еситкен бар, билген бар, жазаласа көрген бар, жер қармалап жүрген бар, Ақ дәрьяның үсти менен бир кемпир өмир сүре берди. Топпысы тозған, кесели қозған, еки дизеси құлағынан озған, көзлери мәштей емшеклери неше жылғы қуұрап қалған шанаштай, әне сол кемпирдің заманында бир жетим таз бала болыпты» х. т. б. Бұндай зачинлер қарақалпақ ертеклерінде массалық характерге ийе емес. Бул базыбир ертекшилердің тыңлаушысына ертекті қызықлы етип жеткеріу үшін жекке шеберлигине, уқыпшылығына байланысты. Бұндай көлемли традициялық зачинлер қыялий хәм турмыс ертеклерінде ушырасады да, ал хайуанлар хәкқындағы ертектерде гезлеспейди.

Қарақалпақ ертеклерінің баслануында анау ямаса мынау ертектеги ұақияның болған орны хәм ондағы геройлардың аты аталып отырады. Мәселен «Мурадына жеткен ашықлар» деген ертек «Бұрынғы өткен заманда, Түркистан деген бир шәхәрде Әлимбет хәм Қәлимбет деген кәмбағал адамлар бар екен»,² «Бұрынғы өткен за-

манда, Хорезм патшалығында бир жарлы ғарры болыпты» (Ұш ағайинли жигит¹), «Бұрынғы өткен заманда Хорезмнің елинде Алдар көсе деген биреу бар екен, Бухарада Мұқтар көсе, Духтар көсе деген еки көсе болыпты»² деп басланса, тейпара ертектердің баслануында ертектеги ұақия турмыста болғандай етип характерленеди. Мысалы «Еки ағасының қанын алған бала» деген ертек былай басланады: «Бұрынғы өткен заманда, сол заманның қөдемінде, қарақалпақлардың ерте заманларда урыу тийреге бөлинип атырған ұақты екен. Соның бир шақапшасы ашамайлы урыуында бир кемпир менен ғарры дәуран сүрген екен. Ғаррысының аты Байназар, ал кемпирінің аты Бийбижан болған екен»³, «Қарақалпақлардың Хиуа ханына бағынышлы болып турған ұағы екен. Қарақалпақтың он төрт бийи Хиуа ханының шақырығына кетип баратырып, жолда адасыпты»⁴ «Баспашылар елди шапқанда, бир жүкли хаялды да алып кетеди»⁵ хәм т. б. Усылар менен қатар ертектердің ишинде ертекшилер өзлерінің отырған ямаса жер, суу хәм қала атларын қосып айтыу фактлери де ушырасып отырады. Мысалы. Мойнақ районы территориясынан жазып алған «Талап излеген еки жигит» деген ертекте ертекши ұақияны былай баянлайды. «Бизге алдырмаған қандай жылан қалды? деди, Биреуи турып айтты: Макалай атауда жети жылан бар, тек сол қалды, —дейди» Бул жерде ертекши Макалай атауы деп Арал теңизиндеги Николай атауын айтып отыр. Сондай-ақ, Шымбай районынан жазып алынған «Аңқау ғарры» деген ертекте: «Бир күни бир дийхан Кегейлиден (Кегейли—Шымбай қаласының ортасынан ағатуғын үлкен канал Қ. М.) балық ушлау үшін қармақ салып отырса, бир ийт қуйрығын сыйпаңлатып қармақ салып отырған дыйқанның қасына келип жатады» деп басланады. Әлбетте, буннан сол ертектеги ұақия сол жерде болды деген мәни келип шықпауы керек. Бул хәр бир

¹ ӨзССР Илимлер Академиясы ҚҚ филналы китапханасының қолжазба фонды, инв. № 40274.

² Қарақалпақ халық ертектери, 1965, 58-бет.

¹ Сонда, 66-бет.

² Қарақалпақ халық ертектери, 1949, 132-бет.

³ Қарақалпақ фольклор бөлімінің қолжазба фондында.

⁴ Қарақалпақ халық ертектери, 1965, 154-бет.

⁵ Сонда, 92-бет.

ертекшинин тынлаушысына түсиникли, қызықлы етип айтып беріудеги усылы болып есапланады.

Базбир уақытта ертеклердин ишинде традициялық зачинлерсиз ақ, тиккелей уақыяны әңгимелейтуғын формалары да ушырасады. Усындай традициялық зачинлерсиз басланатуғын ертеклер туұралы көп ғана мысаллар келтириуге болады. Мысалы: «Хәким-Улықпан патшаға жаманатлы болып, зинданға тасланып, үстин тақталатып жер етип жиберген екен» («Хәким-Улықпан»)¹. «Жийренше шешен қыз айттырмаға бир жақларға кетип баратырса, алдынан ешекли бир ғарры шығады («Жийреншениң үйлениуи»)². «Бир байдың исенетуғын тазшасы бар еди, («Тазша»),³ «Бир күни бир жигит түс көреді. Түсинде бир жағынан ай, бир жағынан күн туұады», («Бай хәм ханды жеңген шопан»)⁴. «Бир хаял бир данышпан адамға барып: «Биреуге биреу жақсылық қылса не қылады?» деп сорапты»⁵. «Бир патша 40 ауыз өтирик айтқан адамға қызымды бермен депти»⁶ «Бир топар қасқырлардың ишинде басқаларына қарағанда күшлирек бир аш қасқыр бар екен» хәм т. б. Бирақ бундай ертеклерде традициялық зачинлер болмаған менен, ертеклик уақыя хәзирги күнниң емес, ал өткен дәуирге дерек болып қала береді.

Қарақалпақ ертеклериниң тамамланыуы да хәр түрли. Ертеклер көпшилик жағдайда «мурады мақсетине жетти», «мақсетине жетти», «абадан турмысқа жетисипти», «40 күн той, 40 күн ойын берип, мурады мақсетине жетеди» деп тамамланса, ал гейпара ертеклер бундай традициялық тамамланыуларсыз ақ (концовка) жуұмақ жасайды. Ертеклердин бундай тамамланыуында сол ертектеги анау ямаса мынау геройлардың тағдиринің қалай шешилгенлигине характеристика бере келип жуұмақлайды. Мысалы, «Асан Генже» деген ертек былай тамамланады: «Мәстан кемпирди өлтирип, Мыс-

¹ Қарақалпақ халық ертекleri, 1965 жыл, 174-бет.

² Қарақалпақ халық ертекleri, 1949-жыл, 195-бет.

³ Қарақалпақ халық ертекleri, 1949-ж. 170-бет.

⁴ Қарақалпақ халық ертекleri, 1956-жыл, 45-бет.

⁵ Қарақалпақ халық ертекleri, 1965-жыл, 135-бет.

⁶ Сонда, 189-бет.

⁷ Сонда, 110-бет.

қал пери менен қосылады. Асан генже өзиниң елине келип, ата-анасы, ағалары менен көрисип, 40 күн той, 40 күн ойынан берип, мурады мақсетине жетеди»⁷. «Халықтың тилеги бойынша үлкен хәзирет уллы пирди хәм баланы өлтирген мийримсиз адамды ат қуйрығына байлап ийт өлими етип өлтиреді. Қәлендер сүүретинде жүрген жигит хаялы Қундызға қосылады. Опа сәудегер үлкен той берип, тойға қудасын шақырады. Той тарқағаннан кейин қызын қайтадан узатады. Сөйтип бир қыздың себебинен еки ел ағайын-қарындас есабында болып татыу қарым-қатнаста жасайды»² хәм т. б.

Ертеклердин «Мурат-мақсетке жетти» ямаса узақ жуұмақлаулар менен тамамланыуы қыялий хәм турмыс ертеклерине характерли болып келеди де, хайуанлар хәкқындағы ертеклерде традициялық концовкалардың «мурады-мақсетине жетеди» деп тамамланыулар ушыраспайды. 7. Әлбетте, бул сол ертеклердин композициясына, сюжетлик құрылысына тийкарланған болыуы керек. Қарақалпақ ертеклериниң басланыу хәм тамамланыуларының айырым өзгешеликлерин есапламағанда туұысқан өзбек, қазақ, түркмен хәм т. б. түрк тиллес халықлар ертекleri менен улыұмалық ұқсаслыққа ийе. Мәселен, өзбек халық ертеклеринде: «Эртагим эртаги, эчкиларнинг буртаги, қирғовул қизил экан, қуйрығы узун экан, кук музға минген экан, мурти синган экан, гоз карнайчи экан, урдак сурнайчи экан, олағарға азанчи, қора ғарға қозончи, чумчик чакимчи экан, турғай тукимчи экан, бури баковул экан, түлки ясовул экан; эртагимниң эри бор, етти күнлик ери бор, ети күнлик ерида думи калта бури бор»³ деп басланса, қазақ ертеклеринде: «Бар екен де, жоқ, екен ертек-ертек ерте екен, ешкилери бөрте екен, қырғауылы қызыл екен, қуйрықлары узын екен; бурын, бурын бурында Қанбақ шал деген шал болыпты»⁴ ал түркмен ертеклеринде: «Бир бар экен, бир ек экен; гадым-гадым заманларда

¹ Қарақалпақ халық ертекleri, 1956, 103-бет.

² Қарақалпақ халық ертекleri, 1965, 125-бет.

³ Узбек халық эртаклари, 1-том, Ташкент, 1960, 62-бет.

⁴ Қазақ ертекleri, I том, Алматы, 1968-ж.

бир адамын уч саны гызы бар экен»¹ хэм т. б. деген за-
чиплер менен басланатуғын формалар бар. Ал тууысқан
халықлардың ертеклеринин тамамланыуында да усы-
ндай уқсаслық белгилердин бар екенлигине көп ғана
мысаллар келтириуге болады. Бирақ бундай зачин хэм
концовкалар анау ямаса мынау халықлардын ертекле-
ринде тиккелей өзгериссиз формада қолланылмастан,
ал өзине тән хәрқыйлылықтары менен белгиленеди.

Қарақалпақ ертеклеринин сюжетлик қурылысында
хәр қыйлы уақыялар хэм ондағы геройлардың басынан
кешетуғын хәр түрли эпизодлар ушырасады. Бул уақыя
хэм эпизодлар бир-бири менен органикалық байланыста
болып, сол ертектің сюжетлик мазмунын толықтырып
турады. Бирақ бул хәрқыйлы уақыяларға яғный ер-
тектеги геройларға жеке-жеке тоқтағанда хәрқыйлы экс-
позициялар менен басланады. Бир уақыядан екіншиси-
не өтиу қарақалпақ ертеклеринде мынадай формада
бериледи: а) «Ендиги гәпти тағы бир елдеги патшаның
баласынан еситиң», «Ендиги гәпти баяғы байдың үлкен
хаялынан тууылған Асан менен Үсеннен еситиңлер». б)
«Бул бала бул жерде уйықлай берсин, ендиги сөзди пе-
ри патшаның қызынан еситиң», в) «Бул сөз бул жерде
қала турсын, сәудегердин қатыны патшаның өлигин
ийискеп келейин деп, бир гөне шапанды жамылып,
жууырып тандырға бара сала үңилип ийискелейди»
хэм т. б.

Ертеклердеги бундай экспозициялар бирнеше рет қай-
таланып отырады. Мәселен «Зиба менен Зийнеп» деген
ертеkte былай бериледи: «Ендиги сөзди қыздың атасы-
нан баслайық, ендиги сөзди Зийбадан еситиң, ендиги
сөзди. Зийнептен еситиң, ендиги сөзди Бахрам уә-
зирден еситиң». Ертеклерде булай етип бир неше рет
қайталаныуы, сол ертектің мазмунының кеңлигине
хэм хәрқыйлы уақыялардың орын алыуына байла-
нысly. Деген менен бул турақлы критерия бо-
ла алмайды. Өйткени, қарақалпақ ертеклеринде хәр
түрли уақыялардың бир ертектің сюжетлик мазмунын
қурайтуғын ертеклер де бар. Бирақ бул ертеклерде жо-
қарыдағыдай экспозиция берилмей ақ тийкаргы уақыя

¹ М. А. Сакали. Туркменский сказочный эпос. Ашхабад.
1956, стр. 34.

избе-из баянлана береді. Әлбетте, бул бәрінен бұрын
ертеkteги уақыяға итибар менен қарап хэм ондағы хәр-
бир қақарманың ис-хәрекетин тыңлаушыға анық жет-
керіудеги анау ямаса мынау ертектилердин шеберлик
усылларының биринен болып есапланады.

Ертеклерде геройлар жол жүргенде «бирнеше күн-
лер жол жүріп, жол азабын көп көріп, жол аза-
бынан аяқтары қалбірдей тесик болып, өлдим-
талдым дегенде қаласына келеді» деп сүўретлейди.
Олар узақ сапарға шыққанда қолларына темир хаса
алып, аяғына темирден геуиш кийип, темир
хаса тебендей болғанша, геуиши желинип жоқ
болғанша «тас тийсе талайынан, муз тийсе маңлайы-
нан» деп тәуекел етип жүре береді. Болмаса, «көп
жолларды, көп шөлдерди өтті. Көп жүріп үлкен қала-
ға келди» деп сүўретленеди. Бундай узақ жерлерге жол
жүріу ертеклерде патшаның ямаса жарлының жалғыз
баласы болады да, гейде үш ағайынли жигит болып
көрсетиледи. Жолдың хәрқыйлы азаптары менен герой-
ға қәуіп туұдыратуғын жерлері олардың ата-анасы,
хаялы ямаса жақын жолдаслары тәрәпинен алдын ала
ескертилип отырылады. Бундай жағдайлар ертеkte бы-
лай етип көрсетиледи:

«—Көне Қыран аға, жол силте?—деди.

—Мына жол менен кете бер. Неше күн жол жүрген-
нен кейин жол еки айрылар. Еки айрылған жерде жазыу
бар. «Төте, төте де болса айланыш» деген, биреуи «ай-
ланыш, айланышта болса төте» деген. «Айланышта бол-
са төте» деген жолдан жүргейсең, төте, төтеде болса
айланыш» деген жол менен жүрмегейсең» («Қыран қа-
рақшы»). Болмаса үш ағайынли жигит жолға шыққанда
үлкени барса келер деген жолға, ортаншысы барса ке-
лері, келмеси гуман деген жолға, ал кишкенеси барса
келмес деген жолға түсіп, үшеуи үш жаққа кетеди.
«Қасийетли қус»). Бирақ бундай жағдайда ертеkteги
тийкаргы бас геррй ең кишкентайы болады да, ол кері-
синше барса келмеске кетеди. Ол жолда көп қыйыншы-
лықтарға ушырап, «улсызға ул, қызсызға қыз боламан»
деп бир ғаррыға бала болады ямаса мәстан кемпирге
ушырайды. Герой мәстанға келгенде хәқ сәлемин берип
келеді. Мысалы, «Бай баласы менен жарлы баласы»
деген ертеkte барса келмеске кетип баратырған бала
«неде болса мен усы үйге ушырасайын,» деп бала үйге

барады. Қараса, бир ғарры кемпир отыр екен. Кемпирге бала сәлем береді. Кемпир балаға тәп қойып жууырады. Бала «сениң балаң болдым» дейді. «Егер балаң болдым дегенде мен сени жеп қоятуғын едим» дейді кемпир». Сондай ақ «Гүлзәмзе» деген ертектегі жигиттің мәстан кемпир менен ушырасуы былай сүүретленеді: «елес—қәпесте жигит кемпирге сездірмей «ассалаұма әлейкум, мама» деп, кемпирге ийилип сәлем берді. «Уәлийкум ассалам» деп кемпир сәлемін әлік алды. «Сәлем бердің, егер сәлем бермегенде бұл дүнядаң ұз кешіп едің»—деді кемпир. >

Ертеклерде унамлы хәм унамсыз геройды сүүретлегенде олардың сыртқы формасы менен ишкі дүнясын бир сәйкес сәулендиреді. Унамсыз типлердің барып турған қаталық, жауызлық минезлеріне сәйкес олардың сыртқы формасы (портрети) әбеший етип сүүретленеді. Мысалы Мәстан кемпирдің портрети былай жасалады: «Көзлері мәштей, арқасы қозған, топпысы тозған, еки дизеси қулағынан озған бир мәстан маманы көрді», «от жаққан жаққа барса бир қулағын төсеніп, бир қулағын жамылып жалмауыз кемпир отыр.» Ертекте бундай жансебил мәстан кемпир тегинликте өлмейді, жаны өзінде болмайды. «Арпамәдиян» деген ертекте мәстан кемпирдің жансебиллиги былай характерленеді: «Алдындағы адамның басы ким дегеннің басы? деп сорады.—Бұл мәстан кемпир дегеннің басы. Кеше бұл кемпирдің басы келді де, геүдеси келмеді. Ал кемпир геүдесінен айрылған менен оның жаны шыққан жоқ. Өйткени буның жаны өзінде меес, кишкене сандықшаның ишіндегі құртта». Сондай ақ дәулердің портрети де ишкі дүнясына сай жасалады. «Үнгирдің ишінде қулақтары сыпырадай, көзлері урадай, мурнының ұзынлығы келсаптай, танауының үлкенлігі қолбардай, ұзынлығы ақ теректей бир дәу отыр екен» хәм т. б. >

Қарақалпақ ертеклерінде теңеу, эпитет, гипербола хәм т. б. сүүретлеу құраллары да тийисли жерінде шебер қолланылып отырады. Әсиресе бундай сүүретлеу формасы ертектегі анау ямаса мынау героилардың портретін беріуде қолланылады. Көбинесе гипербола қыялий ертеклерде басым ушырасады. Мысалы «Шарқыпәлек сатып алған бала» деген ертектегі қыздың сулылығы былай сүүретленеді: «кеше-кеше мына жақтан

бир ай, ал мына жақтан бир ай тууып киятыр ғой, бұл неси? деді кемпирге. Кемпир балаға:

—Мына жақтағы қәдимгі аспандағы ай, мына жақтағы адам бендесінің жүзін көрмеген, бир өзі бир боз ордада отырған ханның қызының сулылығы балам», көпшилик жағдайда қыздың сулылығын «ай десе аузы бар, күн десе көзі бар», «он төртінде туған айдай» деп сүүретлейді. Қыздың сулылығын былай сүүретлеудің халықтың ертеклерінде болмасын жийи ушыратуғын традициялық сүүретлеу формасы. >

Гейде ертеклердегі пери қызының әжайып сулылығын сүүретлеп, оның портретін былай жасайды: «күн атқан ұқытта адам кебин таслап, пери кебин кийип ойны сарыбас қуудай созылып, еки бети гүл-гүл жапылып, көргенлердің ақылын алып, көзлері мәруерттей тизилип, тислері хинжидей тизилип, ети аппақ қардай, ети қызыл қандай, жауырындары қақпақтай, бурымлағанды тоқпақтай, ақ төсінің арасы тоты жүрген соқпақтай, қасын қаққан, бир көрген адамның жанын отқа жаққан. Мойны ұзын салпыншақ, ұзын бойлы кең құлақ, көрген адам ақылынан тойғандай, еки бетінен бир көрген адамға өлгенше аұхат болғандай бир нашар келген Арықмергеннің қасына отырды. Усындай ертеклердегі сүүретлеу формалары қарақалпақ дәстанларында анау ямаса мынау героилардың портретін жасауды жийи қолланылып отыратуғын фольклордағы традициялық сүүретлеу ұсыллары болып есапланады. >

Қарақалпақ ертеклерінде сөзлердің ұйқасып, ритмталанып келиуі де ертеклердің көркемдік өзгешелігінің бірі. Ертеклердегі сөзлердің ритмталанып келиуі көбинесе ертеклердің традициялық зачинлерде, героилардың портретін жасауда орынды де ушырасып отырады. Мысалы: «шопан бұлақ, сизің хызметіңизди биз бәржай етемиз деп, қолырып тик турады», «бир күні ол өзін пардозлап, теріне қал, ләблеріне пал қойды. Аяғын басып еріксіз ақ бөкендей керилип, жас жигит көрсе берилип, қолы қыдырыуға шықты». «Бұлкілдеген бүйрек жуттым, қолдаған ғарға жуттым, көк ешеккі мама жуттым, жутпай нем бар мениң», «Гезде жатқан жигит артығын тиренип, қолындағы мылтықты беккем ұсалап

ғөзенип, мойнының асты деп, қақ жүректің үсті деп, биреуін байлап атады». «Сүйретілген шашы, қалтылдаған басы, тиркісленген аяғы, қолында иймек таяғы. Масаладай жанған көзі, тап хайран қалғандай өзі. Сыпырадай құлағы, ғарры айтқан баяғы тап сол кемпірге усайды» хәм т. б.

Қ. Мақсетов дәстан прозасы менен ертек прозасының арасындағы органикалық байланысты айта келип, «Дәстандағы прозаның уйқасымлығы, оны ертек проза жанрынан да айырып турады. Ертек прозасы менен дәстан прозасының қаншама жақынлығын көрсеткенде де дәстан прозасының басланыуы, тамам болуы формалары, уйқасық қасиеті ертек прозасынан анағұрлым ісленгенін көрсетеді» дейді. Әлбетте, бул жерде ертек прозасы дәстан прозасына қарағанда шийки, ісленбеген деген мәни шықпайды деп түсінеміз. Мәселе бул жерде дәстандағы прозаның көбіне көп дәстандағы поэзия мен жақынлығында, уйқаслығында, яғный дәстан прозасының ертек прозасына қарағанда музыкалылығында деп билеміз. Ал ертек прозасының айырым ритмаласқан сөзлерди, гәплерди есапқа алмағанда, ол көбінесе жалғалық сөйлеу тилинің тийкарында, баянлау (повествования) характеринде қурылған болып келеди. Онда толып атырған халық даналығы, афоризмлері, философиялық ой жыйынтықтары тийисли орында шебер берилип отырады. Бул тийкарынан ертекшилердин сөз байлығына тийисли.

Қарақалпақ ертеклеринде нақыл-мақаллар аз орын алмайды. Нақыл сөзлер ертектің сюжетлик қурылысына, көркемлігине айрықша түр береді. Нақыл-мақалдар менен халық афоризмлері ертектегі уақыяның шийеленісуі менен шешилиуінде қолланыла отырып, маңайлық сезимлерин беріуде де, ертекши ямаса героидың философиялық ой сезимлерин кең мәнилі, аз сөзділігі менен тастыйықлап отырады. Мысалы, «Қыраққа қалады» деген ертекте патшаның баласы өзіннін сүйсіген қызын қалай тауып алыудың жолын билмей, тыныс жатып ұйықлай алмай дөңбекшип гүрсинип атырғанын

сезген досты Қыран қарақшы «ат киснесе үйирин сағынады, ер гүрсинсе елин сағынады» деген, сениң кеулинде не мақсетің бар, маған бир-бир баян ет, мақсетіңе жетіп, елине аман-есен қосайын»,—дейди.

Ертекте нақыл-мақаллар контекстің басында, да ортасында да, аяғында да келе береді. Нақыл-мақаллардан кейін «деген екен», «депти», «деген-сөз бар еди», «дегендей» деген фейил сөзлер менен айтылады. Нақыл-мақаллар ертектегі уақыяның хәм анау ямаса мынау геройдың ким екенлігін анық хәм тереңірек түсіндириуге, тыңлаушыны күшлірек тесирлендириуге жәрдем етеди.

Нақыл-мақаллар ертектің мазмунында қаншалли орын тәртіби менен дурыс қолланыла билинсе, сол ертектің идеялық мазмуны, тәрбиялық характері соншалли артады. Мысалы, «Әдил хан» деген ертекте Курбанбекке басын қосқан қыз әкесийін үйінен жигиттің үйіне кетиуді ойлап, жигитке: «йит тойған жеріңе, ер туған жеріңе» деп нақыл айтып, «елиңди тап, атамнан жууап сора», деп ақыл берсе, «Мәсләхәт» деген ертекте бир бай өзіннін балаларына ертең мен өлгенде қалай көмесіз деген сорауына «сизің өлиуиңиз, бизің көмиуимиз биледи» дейди. Байлығына ісенген бай бул жууапқа қанаатланбайды. Сонда бир дыйқан бала «Әмудәрья ағысына қууанба, күнің жетсе қара жердей боласаң» деген сөз бар деп бул нақылды күтә орынлы келтиреді. Бул нақыл ертекте байман деп асып тасып хәдден асқан істем класс ўәкиллеринің минез-құлқын ашып беріуде күтә характерли.

Қарақалпақ ертеклеринде нақыл-мақаллар көп орын алышырасатуғыны сонда, бир ертекте бир неше орында әрқыйлы нақыл-мақаллар ушырасыу менен бирге, хәтте бир орында бир неше нақыл-мақаллар дизбеклесип айтылады. Мысалы, «Ақ кеуиллиниң аты азбайды, тоны тозбайды» деген ертекте «урлық, урлықтың түби қорлық», «ақ кеуиллиниң аты азбайды, тоны тозбайды» деген нақыл-мақаллар қатар қолланылса, «Барақ батыр» деген ертекте «асты дуз татлы қылады, жақсы аты тозбайды», «бастың кириң басжууғы ашады, жақсы аты тараққа қалады», «жауды қара қаштырады, жақсы аты Бараққа қалады», деген нақыллар контексте бир орында бериледи.

Қарақалпақ ертеклерінде нақыл сөзлер ертекли хәм герой сөзинде берилиў менен қатар, олар гейде ертекли тиң темасы болыпта келеди. Ертектеги ўақыя усы нақыл сөздин мазмунында раўажланып, шешилип отырады. «Аманат аман сақлайды», «Ақыллы арымайды, алтын ширимейди». «Ақылым бар, пулым жоқ». «Ақ кеўиллинин аты озбайды, тоны тозбайды». «Жақсылық қылсаң өзине, жаманлық қылсаң өзине» хәм т. б. ертеклилер дәлил бола алады.

Қарақалпақ ертеклерінде усындай нақыл сөзлерден бир пүтин сюжетлик ертекли келип шықса, гейде ертекте халықтың турмыс тәжрийбесинен пайда болған халық даналықлары—нақыл-мақаллары дөреп отырады. Халық өз шығармаларында анаў ямаса мынаў нақыл-мақаллардың этимологиясын белгилеп отырады. Мысалы: «Сырын билмеген адам менен дос болма» деген нақыл-усыдан қалады», «Сизин өлиўиниз, бизлердин көмиўимиз биледи» деген нақыл соннан қалыпты», «биреўге гөр қазсаң, өзин түссең» деген соннан қалған екен», «биреўдин басаңғы өлсин деп тилек тилесе, өзиниң өгизин өледи» деген усы», «Хан да болсаң келсапты әкел» деген нақыл усыдан қалған екен» хәм т. б. Солай етип нақыл-мақаллар ертеклилерде көркемликте пайда етип, ертеклини мазмунында органикалық байланыс жасайды хәм де, олар «ертеклини қан тамырына сиңип кеткен болады».

Қарақалпақ ертеклерінде сөзлердин астарлы мәниде жумбақ етилип айтылыўы жийи ушырасады. Усындай ўақыяның жумбақланып айтылыўы «Жарлының қызы», «Ақ кеўилли жигит», «Күнликши», «Ақыллы арымайды, алтын ширимейди» деген ертеклилерде күтә шебер берилген. Ертеклилердеги бундай жумбақлық астарлы мәнилик эпизодларды, моментлерди ертеклини улыўма сюжетинен бөлип алыўға ямаса алып таслаўға болмайды. Бундай жағдайда ертекли өзиниң сюжетлик қурылысынан, көркемлик айырықшалықларынан хәлсирейтуғыны көринеди. Өйткени ертектеги ўақыяның жумбақланып келиўи сол ертеклини көркемлигине айрықша түр бередиди хәм тыңлаўшысы менен оқыўшысын сол жумбақлық ўақыя

қалай шешилир екен деп жетелеп, үмитлендирип отырады.

2 Ертеклилерде сөзлердин астарлы мәниде қурылыўы, жумбақлық формасында айтылыўы хәр түрли болып келеди. Мысалы, «Ақыллы арымайды, алтын ширимейди» деген ертекте бай урылардың қолына түсип қалғанда, өлимнен аман қалуў ушын қырық қара нарды алдына салып, қырық қызыл нарды кейнине салып, желмая менен тайлақты ортасына салып айдап қайтың. Олар алдыңызға түсип жүрмесе, есиктин алдындағы еки байтеректин биреўин түбинен жоқ етип, биреўин геллеклеп шырпып келин» деп еки урының қолына хат жазып берип үйине жибереди. Бул жазылған хат сыртқы формасына қарағанда жөн айтылған менен ишки мазмунында астарлы жумбақлық мәни жатыр. Буны байдың ақыллы келини шешиди. «Қырық қара нарды алдына салып дегени—аўылдың қырық батырына жол баслатып, қырық қызыл нарды кейнине салып дегени—қырық жигитте кейнине салып; желмая менен тайлақ дегени—бизлер екеўимизди (келини менен баласы Қ. М.) шақырып, есиктин алдындағы еки байтеректин биреўин қырқып, биреўин шырпып кел дегени—мынаў еки қарақшының бирин өлтирип, екіншисиниң қулақ-мурнын кесип алдыңызға салып, жолды көрсетип келер дегени екен» деп ақыллы келин атасын өлимнен аман алып қалады.

Ертеклилерде сөздин астарлы жумбақланып келиўи ертеклини көркемлилигин байытыў менен, тыңлаўшысын терең ойланыўға хәм хәр түрли мәни беретутын сөзлерди дурыс түсиниўге, ақыл менен шеши билиўге жүклейди.

Қарақалпақ ертеклерінде сөзди астарлы жумбақлап айтыўдың мынандай да формасы бар. Мысалы, «Ақ кеўилли жигит» деген ертекте жигитке үйиндеги жалғыз қызын бермекши болып «балам мениң еки аяғы, еки қолы, еки көзи, еки қулағы, тили жоқ, сондай бир тақлеттеги бир қызым бар еди, сизге соны миясар көрдим» дейди. Бунда қыздың «ай десе аўызы, бар, күн десе көзи бар перийзат» сұлыўлығын ашық айтпастан, әпиўайы хәтте оны төмен формасында сүүретлеп көрсетеди. Қыз дурысында ғаррының айтқанындай емес. Жигит ғаррының ай десе аўызы бар, күн десе көзи бар қызын көрип «Мен бул қызынды алмайман, маған айтқан қызынды таўып

бериниз» дегенде, ғарры: «Мениң ски аяғы жоқ дегенім — биймезгіл көшеге шықпайды, еки қолы жоқ дегенім — нәмәремнің қолынан алмайды, еки көзі, еки қулағы жоқ дегенім нәмәремнің жүзін көрмеген, бийқасылдың сөзін еситпеген еди. Ал тили жоқ дегенім — хеш кимге қатты сөйлеп, қатты сөз айтпаған еди» дейди.

Усылар менен қатар қарақалпақ ертеклерінде сөздің ирониялық характерінде айтылатуғын жумбақлық формалары да бар. Мысалы, бир бай өзинің баласын сынау үшін алдына бир қора қой берип, «базарға сатып пулын әкел, сатпай өзин әкел», дейди. Бала әкесинің бул астарлы ирониялық сөзине түсінбейди. Буның мәнісин жарлының қызы: «қырқып жүнін апар — ол өзи болады, сатып пулын апар — бул оның қуны болады» деп шешип береді.

Ертеклерде белгили бир пикирлердің, ой-сезімлердің ямаса хәдийселердің сөз жумбақ пенен берилиуі менен қатар, ертеклерде усындай моментлер затлық жумбақлық формасында да қолланылып отырады. Усындай заттың жумбақлық формалары «Зиба менен Зийнеп» ертегинде күтә характерли бериледи. Бир байдың баласы көшеде киятырып, көшкиде турған қызға көзі түседі. Жигит қызға ашық болып көшкениң қасына келеди. Қыз көшкиден жигитке орамалға оралған алтыннан пуу берген қақпақлы чайнек тасдайды. Буның мәнісин — әкемнің алтын қақпақлы қудығы бар, сол жерге кел, сонда ушырасамыз деген мәни береді. (Ертекте бундай жумбақ сырды жигиттің ақыллы хаялы шешип берип отырады). Жигит қыздың айтқан жерине келип, уйықлап қала береді. Қыз да оны оятпай бир белги қалдырып кетеди. Бул ертекте бир неше рет қайталап, қалдырып кеткен затлық белги хәр түрли мәни аңлатады. Биринши рет жуп алтын теңге қалдырады. Бул — екеұмиздің де басымыз алтын еди, усы теңгедей қосылып сөйлесеміз ғой деп едим дегени. Екинши рет бир тарақ пенен алма қалдырады. Бул — әкемнің бағының сыртында усы тарақтың тығызлығындай тоғай бар, сол тоғайдан өтип, алма бағында күтерсең дегени. Үшінши рет бир гүмис теңге, бир мыс теңге қалдырады. Бул — жигиттің мыс, ал қыздың басының гүмис болғаны дегени. Төртинши рет айна менен қара тасты қалдырады. Бул қыздың жигитке қара тастай қатып бун-

нап былай қанша күтсеңде, екінши рет шықпайман дегени. Ал айна болса, көшкениң сыртында үлкен хайуыз бар, енди келсең соның қасына кел дегени екен. Бундай қыз хәм жигитлердің мухаббатларының арасында жумбақтың ислетилиуі, бир-биринің ақыллы хәм ақылсызлығын, турақлы хәм турақсызлығын теренирек түсиниуге қаратылған образлы көркем сүўретлеу формалары болып есапланады.

Қарақалпақ ертеклерінде және бир уақыяны сүўретлеу формаларының бири — ертектеги қахарманлардың пикирлеринің қарама-қарсы — контраст жағдайда берилиуі. Бунда хәқыйқый исленетугын ис исленбей, исленбейтуғын ис исленеди, сонда барып геройдың алдына қойған мақсети орынланады. Бундай жағдайларда уақыя қалай шешилер екен деген сорау ертек тыңлаушысын қызықтырады. Ертеклердеги бундай контраст көбинесе қыялий ертеклерге характерли. Мысалы, бир ертекте Қара қус баланы алып ушарда суу менен гөш таярлайды. Қус суу менен гөшти балаға әкелип берип: «суу бер» — дейди. Бала өзинің санынан кесип гөш береді. Буннан кейин қара қус баланы нийетлеген жерине апарып түсиреди.

Ертеклер өзлеринің жанрлық өзгешелиги жағынан прозалық шығарма болып есапланады. Бирақ қарақалпақ ертектери тек қара сөз формасында болып келместен, ал қосық пенен де араласып айтылып келеди. Хәттеки, ертеклердің ишинде бастан аяқ қосық пенен айтылатуғын түрлери де бар. Прозалық ертеклердеги қосықлар ертекшинің тилинен уақыяны баянлау характеринде айтылмай, ал персонажлардың диалог, монологинде келеди. Мысалы, «Әдил хан» деген ертекте Алтын ханның Мысқал пери деген қызын алып кетиу үшін киятырған Қызыл хан менен қыздың әкесинің диалоги қосық пенен бериледи. «Алтын хан айтты:

— Гүмбир де, гүмбир киснеген,
Гүреңимди минген ким екен?
Гүдарыдан бау тағып,
Гүпилер кийген ким екен?
Уйықлап атқан уйқымның

¹ А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I, М., 1951, стр. 246.

Уйтқысын бузған ким екен?..
—Гүмбир де, гүмбир киснетип,
Гүреңиди минген биз едик,
Гүдарыдан бау тағып,
Гүпилер кийген биз едик,
Уйықлап атқан уйқыңның
Уйтқысын бузған биз едик...

«Мурадына жеткен ашықлар» деген ертеkte Бий-
бисәнем деген қыздың сүйген жигити Жәлімбет душ-
панлардың қолына беңде болып түседі. Қыз өзіннің
сүйген жигити Жәлімбетке болған терең сағыныш се-
зимін қосық пенен береді. Ол өтіп баратырған кәр-
уанлардан Жәлімбеттің хабарын сорады. Қосық
Бийбисәнемнің монологінде былай бериледі:

—Тоқта кәруан, қай жақлардан келесен,
Бизің ярдан қандай хабар бересен,
Хабар айтсаң Жәлімбеттей ярымнан,
Сүйінші алып мурадыңа жетесен.

Ертеkteлердегі проза менен араласып келетүгін
қосықлар бір-бири менен органикалық байланыста
болып, персонажлардың ишкі эмоциялық сезімлерін
ашық билдириуде характерли орында турады. Ертеkte-
лерде ушырасатугін қосықлар көбинесе уақыяны сүу-
ретлеуден гөре, анау ямаса мынау персонажлардың
ишкі ой сезімлерін бериуде қолланылатугының көре-
миз. Қосық ертеkteлердің қайсы түрінде болса да тең
қолланылып отырады, хәттеки, ертеkteтің тамамланы-
уында да бериледі. «Аш қасқыр» деген ертеkte аш көз-
лик нәпсиқаулығынан дәкки жеп, өлсін деп атырған
қасқырдың монологи қосық пенен бериледі;

—Әуели келди ешкі,
Жеде жат майлы гөшти,
Неге керек көшкен көши,
Көш баслаушы болажақпа едим.
Оннан соң келди қойым,
Қойды жеңде тойын.
Неге керек даруаз ойын,
Даруазшы болажақпа едим сорым.

Оннан соң келди ат,
Атты жеде жанында жат,
Неге керек маған ол хат,
Оқып қазы болажақпа едим,—

—деп қасқыр жан тәс-лим етеді.

Басым бөлеги қосықлардан туратугін дәстанлар-
дағы проза қаншелли қасийетке ийе болса, прозалық
ертеkteлердегі қосықлар да ертеkteтің сюжетлик мазму-
нын қызықлы етип бериуде хәм персонажлардың обра-
зын дурыс түсине билнуде соншелли әхмийетке ийе бо-
лып, ертеkteлердің көркемлилигин пайда етеді.

Қарақалпақ ертеkteлерінде диалог яғный ертеkteтегі
персонажлардың бір-бири менен сөйлесиу формалары
белгилі орынды ийелейді. Ертеkteши ертеkteлик уақыя-
ны баянлау менен қатар, ондағы анау ямаса мынау
геройларды хәрекетке келтирип отырады. Ертеkteте гей-
де екі ямаса үш адамның диалоги берилсе, усыларға
қосымша қасындағы адамлар бирін қууатлап, ямаса
бийкарлап өз пикирлерін айтып отырады. Ертеkteлерде
ушырасатугін диалоглар драмалық характерге ийе
болып, бір сахналық көринисті пайда етеді. Мысалы,
«Табылмас дослық» деген ертеkteте екі жолаушының
диалоги былай бериледі;

«—Қайда баратырсаң?—деп сорады оннан жолаушы

—Көк қус деген достым бар еді, соны ізлеп бара-
тырман. Оның ауылын билмейсеңбе?—деді ол.

—Оны не қыласаң? Жолы узақ емес.

—Малдан, бахыттан айрылдым. Ол достым еді,
көмек сорадын деп баратырман.

—Олай болса кишкене көк сандығы бар, үлкен
бір сандыққа салып қойыпты, соны сора. Соны алсаң
бай да, бахытлы да боласаң»,—деді.

Ал «Гүлзәмзе» деген ертеkteте жарлының баласын
өлтириу мақсетінде оны узақ жерге жиберіу ушын
патша хәм ұзирлердің ойласық диалоги мынадай;

«Ақыллысымақ бір ұзир турып;

—Патшайым, арзым бар?—деді.

—Арзың болса айт, —деді.

—Мен ол жигиттің өлетугін жерін билемен.

—Әлхәббиз, дурыс, дурыс,—деп ийек қағысты
қасындағы ұзирлер, мәселеге түсинбей-ақ;

— Оған қыял менен тигилген теңиз қойының шөгірмесін тапсырыу керек,—деді ұезир.

— Мақұл,—деді патша.

— Ғақыйқат өлетуғын жери,—деп дауыслап ғауырласты ұезирлер» хәм т. б.

Қарақалпақ ертеклерінде ертеклик ғақыя бастан аяқ диалог пенен берилетуғын формалары да бар.

Ертеклердің ишинде ертектен ертек тууып ямаса ертектеги бас геройдың басынан өткен ертеклик ғақыя ертекшиниң тилинен берилиу менен қатар, сол ғақыя геройдың өз тили менен және қайталап айтылып сюжет құрайтуғын ертеклер де бар. Бирақ булар бир-бири менен органикалық тығыз байланыста болып, үлкен бир ертеклик мазмунды құрап турады. Ертеклердеги бундай параллел сюжетлер әсиресе сол ертектің сюжетлик мазмунын күшейтип, тәсирлендирип беріу ушын қолланылып отырады. Сондай ақ ертектеги ғақыя бурынғыдан да бетер шарықлау шегине жетип, унамлы хәм унамсыз геройлардың образлары бирқанша конкретлестириледі.

Ертеклердің ишиндеги ертеклер тийкарғы ертектің мазмунына байланыссы болып отырады. Тийкарғы ертектеги шийеленискен ғақыяның түйини соңғы ертектің мазмуны тийкарында шешимін табады. Мысалы, «Үш жигиттің дауы, ақыллы қыздың төрелигі» деген ертекте бир кисиниң үш баласы болады. Балалардың әкеси өлериниң алдында бир гүзе алтынды жасырып, тарыққанда усыны жумсарсыз деп ұәсият етип кетеди. Буны балалардың ең кишиси урлап алады. Буннан кейин үшеуі төрелесиу ушын патшаның ақыллы қызына барады. Қыз усындай хәдийсеге байланыссы ертек айтып берип, киши баладан алтынды таптырып алады хәм алтынды үшеуіне тең бөлип береді.

Гейпара ғақытларда ертеклердің ишинде пайда болатуғын ертеклер биреу емес, ал еки-үш ертектің қатар айтылатуғын жағдайлары да болады хәм булар бир сюжетлик линияға құрылған болып келеді. Бундай жағдайлар тийкарғы ертектеги ертеклик ғақыяны күшейтип, қызықлы етип беріуден басқа мазмунын хәлсиретпейді. Әсиресе ертеклердеги бундай параллел сюжетлер турмыс, қыялий ертеклерге тән

форма болып келеді де, хайуанлар хәққындағы ертеклерде ушыраспайды.

Усындай ертеклердің ишинде ертеклердің қосарланып келиуі, тыңлаушыны ямаса оқыушыны жалықтырмайтуғыны өзинен-өзи түсиникли. Қайта ертектің мазмунын байытып, оның сюжетлик мазмуны, композициясы шыйрақлай түседі.

△Қарақалпақ ертеклерінде тәбият құбылыстарын сүүретлеу, пейзажды беріу азда болса ушырасып отырады. Ертеклердеги пейзажды сүүретлеу ертектеги ғақыяға байланыссы берилип, апау ямаса мынау персонажлардың кеуил қошына, қайғысына сәйкесленип сүүретленеди. Мәселен, «Мурадына жеткен ашықлар» деген ертекте Жәлимбет пенен Бийбисәнемнің бирин-бири сүйген кейиплери менен олардың этирапындағы тәбият көринислери былай бериледи: «Күнлерден бир күни олар үйлерине отын әкелиу ушын тоғайға барыпты. Күн ыссы. Қуяш нурлары әлемди жарқыратып турған. Жән-жағында бүлбиллер сайрап хәр түрли намаға салған. Жәлимбет Бийбисәнемнің айдай жамалына қараған сайын қарағысы келип, жақсы көргенликтен жүрегі өртенип қоя берипти».

△Ертектеги тәбият көринислериниң сүүретлениуі қыялий хәм турмыс ертеклерінде ушырасады да, хайуанлар хәққындағы ертеклерде гезлеспейді. Ертеклердеги бундай пейзажлық көринис қандай дәрежеде болса да ертектің көркемлігін күшейтиуге органикалық байланыс жасап турады. Мысалы, «Өгей ана» деген ертекте жол жүрип баратырған геройдың дем алыу орны былай сүүретленеди: «Бир күни суусыз, нансыз кетип баратырса, жол жағалаған телегей шалқар көк теңизге дуушар болады. Әне, бул теңиздин жағасына келип, бир жағы таулық, бир жағы таслық, бир жағы құмлық, далалық, теңиз жағасының ат бағыуға отлы-шөпди қолайлы бир жерине келип түсти». Ертекте бундай тәбият көринислерін сүүретлемей ақ персонажды «кетип баратырып бир жерлерге барғанда дем алды» деуде мүмкин. Әлбетте, бул анаған қарағанда ғақыяны құры баянлаудан басқа ертектің көркемлігін күшейте алмайды.

△Әсиресе қыялий ертеклерде ушырасатуғын тәбият құбылыстары сол ертектеги әжайып персонаждың образын беріуде қолланылып отырады. Мәселен, Суй-

мурық қус келерінде аспанды қара булт басып, дауыл хәм үлкен нөсерди пайда етип, әлемди қараңғылық басып кетеди деп сүүретлесе, «Гүлзәмзе» деген ертекте суу тулпардың келеріндегі табият көриниси былай бериледи: «Бир ўақытта астың-үстин болып киятырған толқынлар кем-кем басылып, теңиз қайтыуы менен суу тулпардың арқасы көринеди», Ертеклерде ҳәдийсени айтыушы оның көркемлігин де пайда етеди.

Қарақалпақ ертеклеріндегі көркем сүүретлеулерден биз өткендегі халықтың күн көрис тиришиликлери, ҳәр қандай қатламлардың—үстем класслар менен қарапуқара халықлардың социаллық-экономикалық турмыс жағдайлары усы көркем сүүретлеу усыллары арқалы ашып бериледи. Ертеклерде анаў ямаса мынаў класслардың сән-салтанатлары, үй-жайлары, той-тамашалары ҳақыйқый турмыс шынлығы тийкарында сүүретленеди. Бундай жағдайларда еки класстың моральлик яки психологиялық-айырмашылықларын характерлөуде мүмкиншилик береди. Мәселен, «Өгей ана» деген ертекте баспанасыз қалған балалардың таўдың қуўысын мөкан тутып, өзлериниң өлмес тиришилиги ушын еткен турмыс машақатлары былай сүүретленеди: «...өзлери түскен жерден узақ емес жақын таўдың бир жырасына түсти; жуўырып жыраға барды. Суў оты, урықлардан мол етип жулып алды. Жырадан үй жасап, жулған суў оты менен урықлардан төседи. Әне, ағасы аңнан қайтып келгенше қосты бежерип дүзетип күтип отыра берди».

Ертеклерде усындай «Ақ отаўдың» ишинде отырған адамлардың тиришилик жағдайлары да күтө кемтарлықтың азабын бастан кеширип атырған ҳалда сүүретленеди. «Ақыллы ҳаял, ақмақ патша» деген ертектеги кәмбағал отыншы Саҳиданын үйиниң «азадалық» көриниси былай бериледи; «Үстиндеги кийимлери қап-қара қурымдай кирге батқан, шашларын сирке басқан бир ҳаял менен кийимлери қырқ жыртық, бәри кир-кир бир бала отыр екен. Үйдиң иши қурымға сырығып тур...» Жарлы дыйқанлар менен шопанлардың устап-тутқан буйымлары да, ишим-жем аўқатлары да өзлерине ылайық етип көрсетиледи. Мәселен, «Бай хәм ханды жеңген шопан» деген ертекте шопанның ҳаялы ылашықтан гүриш салынған табақты, май салынған қарынды, сүт салынған аўыз-қабақты майданға алып шығып сүтбу-

рыш писиреди». Кәмбағал жарлылардың яғный езилиўши класслардың өмир жолы усылай сүүретленип, олардың социаллық-экономикалық хәм мәдений күн көрисинин аўыр жағдайлары бирим-бирим көз алдына елеслейди.

Ал үстем класс қатламларынын—патша, бай хәм саўдагерлердин турмыс кеширеу жолы пүткиллей басқаша етип сүүретленеди. Мәселен, бай ямаса патша той бергенде қырық күн тойын, қырқ күн ойын өткереди, алысына атжоллап, жақынына хат жоллап, бақсы, жыраў айттырып, алтын қабақ аттырады. Олардың сарайларының қабырғасы алтыннан, күн менен шағылысқан етип сүүретленсе, қара үйлериниң өзи (боз орда) керегеси алтыннан, уўығы гүмистен, шаңарағы дән-дәннан соғылған етип көрсетиледи.

Жуўмақлай келгенде ертеклердегі ҳәр қандай сүүретлеу формалары сол ертектиң идеялық мазмуны менен органикалық байланыста болып келеди. Ертеклерде орын алып отырған сүүретлеу қураллары—гипербола, эпитет, теңеу, литота, нақыл-мақал, жумбақ хәм т. б. толып атырған сүүретлеу формалары, сондай-ақ ертеклердин традициялық басланыў хәм тамамланыўы қарақалпақ ертеклериниң өзине тән көркемлик өзгешеликлерин қурап турады.

Қарақалпақ ертеклеринде халық тилиниң гөззал сөз байлығы, халық даналығы, кеўил толқытатуғын шийрин сөзлери жәмленген. Онда өткен дәуирдегі халықтың басынан өткен турмыс шынлығы, үрип-әдет дәстүрлери, сезимлери, ойлаўлары көркем сүүретлеу формалары арқалы берилип, сол ертектиң тийкаргы сюжетлик мазмунындағы халықтың ушқыр қияллары менен жақсы үмиттери конкретлестириледи. Әсирлер бойы халық творчествосының лабораториясында писип жетилискен халықтың сөз маржанлары ҳәзирги заман әўладларының да, келешектиң де ақыл сандығы болыуы менен үлкен ҳимийетке ийе.

ЖУУМАҚ

Қарақалпақ халық ертеклери өзиниң дөрөу табиғиятында бирнеше әсирлерди қамтыу менен бирге, халық аўзында үзликсиз айтылып келиўи жағынан қара-

қалпақ ауыз әдебиатының көп жанрлы халық мйрас-
ларының ишіндегі көзге түсерліктей түрлерінің бири-
нен есапланады.

Ертеклер өзлерінің пайда болуынан баслап, бүгін-
ги күнге шекемги келип жеткен дәуіріне шекем адамлар
дың өзін қоршап тұрған дүняны түсіню, таныудағы
ой-сезімлерін, түсініклерін өз мазмунында беріп
отырады. Онда хәрқандай формацияда жасаған халық-
тың турмыс тиришиликлери сәуелелениуін тапқан.

Биз ертеклердің пайда болуы хақында айтқаны-
мызда анау ямаса мынау дәуірлерде пайда болды деп
кесип айтыу мүмкиншилигине ие емеспіз. Улыма ал-
ғанда ертеклер адамлардың бир-бирін хәм өзін қорша-
ған дүняны қыялий түсінсе де, өзлерінше түсіню уқы-
бына ие болған, аң-сезімлерінің бирқанша рауажла-
нуу дәуірінен баслап пайда бола баслады деп айта
аламыз.

Ертеклер өзлерінің сюжетлик қурылысы жағынан
болған хәдийсени бир-биреуге баянлау, көрген билген-
лерін бир-биреуге айтып беріу, әнгимелеу характеріне
ие. Олай болатуғын болса ертеклердің дәреу дерек-
лери, дәслепки адамшылық жәмийеттен баслап пайда
бола баслағаны көринип турады. Ертеклердің тийкар-
ғы дереклери адамлардың өз ара түсінискен дәуірінде
көрген-билгенлерін, сезгенлерін бир-биреулеріне ха-
барлау характеріндеги майда гүрринлерден басланған.
Уақыттың өтиуі менен қандай да бир болмасын өткен-
деги бир хәдийселик эпизодларға адамлар өзлерінің
түсінігін қыялын, фантазиясын бириктирип бир сю-
жетлик ертеклерди пайда еткен болуы керек. Бирақ
бул дәуірде дәреген ертеклер қаншелли фантазияға
ие болған менен, олар сол дәреген дәуірінің турмыс
хақықатлығына тийкарланған деп билеміз. Ертеклер-
де табият қубылысларында хайуанат дүнясында та-
бияттан тыс күш бар деп сезиуінің өзи де, сол жәм-
ийеттеги адамлардың сана-сезімінің қандай дәрежеде
екенлигін билиуде де хақықат турмыслық факт.

Белгилі классиклериміздің халықтың ауыз әдеби-
атын билмей туып, оның тарийхын билиуге болмайды
деген бахалы пикирлери ақылға мууапық. Халық ертек-
лерінде әйемги жәмийеттен баслап, бизің дәуіриміз-
ге шекемги халықтың басынан кешкен сиясий-экономи-

калық жағдайлары, мийнет әсбаплары, үрип-әдет дәс-
түрлери, мәдений күн көрислери, қарым-қатнаслары
хәм т. б. толып атырған турмыс деталлары сәуелеленип
отырады. Әйемги жәмийеттің қарыу-жарақларынан
есапланған қолдан исленген оқжай, таяқ, ау-дузақ, пы-
шақ, оннан келе бере, қылыш, мылтық хәм т. б. қарыу-
қураллар, аңшылық, дыйқаншылық, хөперментшилик
халық ертеклерінің мазмунында жүз береді.

Ертеклерде адамлардың хәрқыйлы күн көрис жағ-
дайлары, класслық теңсизлик, зулым күшлерге қарсы
улыма халық көз қарасынан алып барылатуғын гүрес-
лери; әдилликти әрман еткен ойлары халық ертеклері-
нің мазмунын қурайды. Соның ушын да ертеклердің
тематикасы хәм мазмуны хәртәреплеме бай. Онда ха-
лықтың арзыу-әрманларынан туған прогрессивлик
идеялары берилген. Халық өзлерінің шығармаларында
хәрқандай турмыс қыйыншылықларын көркем сәулет-
леулер менен беріп, сол ертеклердеги геройды қыйын-
шылықлардың алдында бас иймейтуғын женимпаз қа-
харман етип шығарады. Халық қорқақлыққа, сары
ууайымшылыққа берилмей, өзлерінің келешегіне бол-
ған оптимистлик, прогрессивлик идеяларын жоқары
қояды.

Ертеклер мазмуны хәм сюжетлик қурылысы жағы-
нан фольклорлық шығармалардың басқа жанрларына
қарағанда халық дәстанларына жақын келеді. Бирақ,
дәстанлардың тийкарғы сюжетлик бағыты сыртқы ба-
сып алыушыларға қарсы гүреси менен өз гәрезсизлик-
лерін сақлап қалуы болса, ал ертеклердің тийкарғы
сюжетлик мазмуны улыма алғанда семья хәм сол жа-
саған ортасындағы жәмийеттің ишки қарама-қарсылы-
ғын өз ишине алады. Буннан ертеклерде сыртқы басып
алыушылар менен гүрес эпизоды жоқ деген мәни ке-
лип шықпауы керек. Ертеклерде де сыртқы басып алыу-
шылар менен гейжағдайда қырғын урыс, қан төгиспе-
лер болады. Әлбетте, булар қарақалпақ ертеклерінде
улымалық характерге ие емес. Әсиресе ертеклердеги
урис эпизоды көбинесе бир патша менен екінши патша-
ның арасында болады да, патшалар бундай үлкен са-
уашқа халық арасынан шыққан бахадыр жигитлерди
жибереді. Халық қахарманы сол жиберген патшасы-
ның мәни ушын емес, ал өз ұатанының, халқының бүл-

гиншиликке ушырамауы үшін әдил урыс тәрепінде болып, паракатшылықты қорғап қалады. Усындай қарақарманлардың арқасында ел абаданлықта, молшылықта жасады деп сүүретленеді. Ертекерлердеги усындай урыс-қағыстардың сүүретлениуі, өткендеги патшалық дәуірдеги жийи болып туратуғын реал турмыслық фактор болып есапланса, халық қарақарманларының қарсыласқан душпанын жоқ етип, елин абаданластыруы, халық идеаллары болып табылады.

Қарақалпақ ертекерлерин мазмұны бойынша үлкен үш түрге бөлип анализ жасадық. Бірақ булар бир-бири менен күтө органикалық байланыста болып келеді. Мәселен, қыялий ертекерлер деп есаплаған ертекерлер мазмұны хәм сюжетлик қурылысы бойынша тек қыялий нәрселерден турады деп есаплауға болмайды. Онда толып атырған турмыслық деталлар, белгилі дәрежеде орын алған. Бірақ бунда фантазия басым. Өйткени бул ертекерлерде табияттағы тири хәм өли затларға «саналы» қасийет берип, олар бир-бири менен анау ямаса мынау исте хәрекетке келип отырады. Қыялий ертекерлердеги тири ямаса өли персонажлар арасындағы уақыялық хәрекетлер бир-бирине қарама-қарсылық дәрежесінде рауажланады. Бул қарама-қарсылықлар жақсылық пенен жаманлық, әдиллик пенен әдилсизлик, молшылық пенен жоқшылық арасында болады. Қыялий ертекерлердеги тийқарғы уақыя усыларға жәмлестирілген.

Қыялий ертекерлерде қандай тилсимли, сыйқырлы затлар орын алса да, шешиуши хәм орайлық фигура адам. Усы ертекерлердеги хәрқыйлы шийеленискен уақыялар адамның араласыуы менен шешиледи. Бірақ қыялий ертекерлерде орайлық фигура адам болған менен, усы адамның еки түрлі образы жасалады. Бириншиси унамлы, екіншиси унамсыз типик образлар. Усы образлар арасындағы қарама-қарсылықлар езиуши хәм езилиуши класслар арасындағы класслық гүреске келип соғады. Ертекерлердеги хәртүрлі тилсимли затлар халықты қараңғылықта қалдырыуды ойлайтуғын зулым күшлердің күлин көкке ушырыу үшін халық қыяллары тәрепинен ислетилип отырады. Нәтийжеде улыўма мийнеткеш халықтың арасынан шыққан, солардың бахытлы турмыс қурыуы үшін жанлы да, жансыз да душпанлар менен гүрес алып барып отыратуғын эпикалық герой

женис тәрепинде болады. Табиятта да, жәмийетте де улыўма халық үшін қәуип туўдыратуғын хәрқыйлы қубылыстарды өз дегенимизге көндирип, айдауымызға жүргизсек деген халықтың арзыу-әрманлары екенлиги көринип турады.

Ертекерлердің бул түрінде халықтың илимге, билимге болған көз қарастары қандай дәрежеде болса да сәуленениуін табады. Ертекерлердеги адамлардың ушар гилемге минип алты айшылық жолға көзди ашып жумғанша барып жетиуі, бир түнде үлкен, зәулим көпирлер менен сарайлар салып питкеруі, жер астына түсип мол байлыққа ушырауы, айнаға қарап дүньядағы болып атырған хәдийселерди көриуі, алма ийискетип өлини тирилтиуі хәм т. б. әжайып нәрселердин хәммеси қуры қыял болып қалмастан, усыларға қашанда болса жетисек екен деген халықтың талпыныулары, излениулері болып табылады. Халықтың санасында орын алған бул әжайып нәрселердің хәқыйқатлықтан алыс емес екенлигин фактлер көрсетип отыр.

Хайуанлар хәққындағы ертекерлерде қыялий ертекерлер сыяқлы өзлеринин дәрелиуі хәм қәлиплесиуі жағынан көп әсирлик ертекерлердің биринен есапланады. Бунда халықтың күн көрис жағдайларының аңшылық хәм шаруашылық ислери менен көбирек шуғылланған дәуірди еске салады.

Қарақалпақ халық ертекерлеринин ишиндеги хайуанлар хәққындағы ертекерлердің сюжетлик қурылысы, персонажлары хайуанлар туұралы болған менен олардың тийқарғы мазмұны адам хәққында болады. Жәмийеттеги класслық қарама-қарсылық улыўма адам минезиндеги турпайылық хайуанлар образы арқалы аллегориялық характеринде тымсал етилип ашып бериледи. Олардың хәрқайсысында хәрқыйлы типтеги адамлардың образы берілген. Хайуанлар хәққындағы ертекерлердің мазмұнына тереңирек сер салғанымызда, бунда тиккелей хайуанлардың образын бериуден гөре, сол хайуанлардың образы арқалы анау ямаса мынау адамлардың минезқұлқын ашып бериу жақлары басым. Усыларға қарағанда бизиң пикиримизше ертекерлердин ең дәслепки дәреу дереклери тиккелей хайуанлар хәққында болып, кейин жәмийеттиң рауажланыуы менен, сондай ақ урыўлық-феодаллық дәуірдеги езиуши хәм езилиуши

класслардың пайда болуы менен олардың мазмунуна үлкен өзгеріс киргизгендігін аңлатады. Анығырақ айтқанда, бұл ертектер бұрынғы мазмунын өзгертіп, жаңа мазмунға ие болған.

Қарақалпақ халық ертеклерінің ішіндегі турмыс ертектері өткендегі халық турмысының реал картинасын сәулелендіріуі жағынан, мазмун хәм тематикасының кеңлігі жағынан көзге түседі. Бұнда халықтың өткендегі турмыс кеширіу жағдайларынан баслап, бүгінгі күнге шекемгі хәр қыйлы турмыстық деталлар көркем сүүретлеу арқалы әңгеме етиледі.

Турмыс ертеклерінде көбінесе езиуіші хәм езилиуіші класслар арасындағы талас-тартыстар басым ушырасады. Әсіресе бұнда кәмбағал халықтың басындағы аұйрманлық жағдайлар ертектердегі қой бағып жүрген шопан, кисі есигінде жалланып жүрген күнликшегін егип жүрген дыйқан, шолпы салып жүрген балықшы образында берилип сүүретленеді. Ертектердегі зулым патша, мийримсиз үезір, сықмар бай, дүньяхор саудагерлер халық көзқарасынан әшкараланып, оларға қатты соққы беріп отырылады.

Турмыс ертеклеріндегі халық сатиралары жәмийеттегі улыұма адамның моралине жат, жәмийеттік ағымға қарама-қарсы келетуі турпайылықты әшкаралауда өткір әдебиі құрал сыпатында көзге тасланады. Ертектердегі ашшы күлкі халықты аяусыз езип келген үстем класслардың үәкилі болған—патша, бай, ийшан, молалар қусаған руұханый адамларды әшкаралауда шебер қолланылып отырады.

Халық сатиралары тек ғана езиуіші класслардың адамдарын ғана әшкаралап қоймастан, соның менен бирге улыұма адамлар арасында ушырасып қалатуы ерси қылықтарды—жалқаулық, қосжақпаслық, өтирикші, шуғыллық, менменлік мақтаншақлықты өлтіре маскаралап күлкіге алады. Халық буларды жәмийеттің жеркенишли адамдары сыпатында қарап, усындай жаман әдеттерден аулақ болуға үгітлейді.

Турмыс ертеклеріндегі халық сатиралары менен күлдиргі сөзлер көбінесе халықтың арасына кеңнен таралған халықтың легендарлық геройына айналған Жийренше шешен, Хожанәсиреддин, Алдаркөселердің аты менен беріледі. Аз сөзлі, терең мәнилі халықтың та-

бан астынан тауып айтылатуы ушырма сөзлері гейпара адамлардың минез-құлқындағы олқылықты әжиуаға алады, олардың үстинен ашшы күлкісін жумсайды. Ертектердегі сатира—хадаллылықты, адамгершилiкті, бир сөзшиликті, дослықты, бирликті хәм т. б. толып атырған адамдағы жақсы қасиеттерди қәдірлей билмейтуғын жарамаслардың әжел оғы.

Қарақалпақ ертеклеріндегі тарийхый фигура Айдосбий хәм Ерназар алакөз хаққындағы легандалық ертектер цикли тарийхый ертектер сыпатында усы турмыс ертектерин толықтырып турады. Ертекте булардың эпикалық образы жасалып, XIX әсирдегі қарақалпақ халқы менен Хиуа ханы арасындағы тарийхый турмыстық жағдайлар эпикалық планда көркем сүүретлениулерин табады. Айдосбий образы арқалы өз миллий халқының гәрезсизлигін сақлауда стихиялы түрде болса да дәслеп, жан ашырлық кейпинде болған менен, соң турақсыз, эгоист бийдің образын көрсек, Ерназар алакөз образы арқалы өз халқын жанындай сүйетуғын, Хиуа ханының қанлы дарының астында езилип киятырған мийнеткеш халықтың азатлығын қорғаушы, қорықпайтуғын бағадыр, ер жүрек адам образын көз алдымызға келтиремиз. Хиуа ханының тусында халықтың басын қараңғы туман қаптаған қайғылы заманда халық азатлығы ушын гүрескен Ерназар алакөздің образы халық творчествосында көтериңкилік пенен сөз етилип идеал дәрежесине көтерілген.

Жуұмақлай келгенде ертектерде өткен дәуірдегі халықтың басындағы аұыр турмыс жағдайлары хәртәреп-леме сүүретлене келип, мийнеткеш халықтың тәбияттың долы күшлерине хәм жәмийеттегі езиуіші күшлерге қарсы гүреслері, илим-билимге, парахатшылыққа, молшылыққа, еркинликке, дослыққа болған үмит қыяллары, умтылыулары қарақалпақ халық ертеклеринин тийкаргы идеялық мазмунын құрап турады.

Әсирлер бойы халық аузында үзликсиз айтылып келген бұл халық даналығында өткендегі қарақалпақ халқының дүнья таныу көз қараслары, үрип-әдеттері, жәмийеттік социаллық жағдайларының хәрқыйлы басқышлары көркем сүүретлеу формалары арқалы сүүретленген. Халықтың нешше мың жыллық басып өткен өмир жолын тарийх деп билсек, ал халық пенен

бирге тууылып, халықтың қайғысы менен қууанышын өз бойына жәмлеп, өсіп рауажланып келген бул тот баспас алтын ғазийнесин халық тарийхының спутниги—өмирлик жолдасы деп билемиз.

Қарақалпақ халық ертеклериниң терең идеялылығы, халықлылығы сонда, ҳәрқандай ертеkte халық қа-қарманы қарсы душпанды жер менен жексен етеди, халық консерватизмге берилмей прогрессивлик, оптимистлик идеяларын жоқары қояды. Халық ертекleri ҳәрбир адамда өз уатанына болған сүйиушилиги менен душпанға болған жек көриушилигин болдырыуда, ҳазирги коммунизм жәмийетин қурып атырған миллионлаған халық массасын мийнет сүйиуге, патриотизм, интернационаллық дослыққа тәрбиялауда да үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ халқының революциядан бұрынғы рухый азығы, үгит-нәсийхатшысы болған халық ертекleri жүз жыллар дауамында өзлериниң бойында жәмлеген ҳасыл сөз маржанларын совет дәуиринде қайта тууылған қарақалпақ совет әдебиятына сауғаға қалдырады. Диалектиканың заңы бойынша бардан жоқ, жоқтан бар болмайтуғынындай, ҳазирги заман қарақалпақ проза жанры тосыннан пайда болмастан, олардың тийкарғы дереклериниң бири усы халық ертекleri деп билемиз.

МАЗМУНЫ

Кирисиу	3
I бап. Қарақалпақ ертеклериниң жанрлық белгилери.	25
1. Қыялий ертеклер	27
2. Хайуанлар ҳаққында ертеклер	51
3. Турмыс ертекleri	64
а) Турмыс ертеклериндеги халық сатиралары	78
II-б а п. Қарақалпақ ертеклериниң көркемлик өзгешеликleri	90
Жуўмақ	111